

173920/2

173920/2

K 5817

ЧЕРВОНІ ШЛЯХИ

1930

Поетії: М. Лебединець, Т. Масенко, Л. Пер-
вомайський, О. Сорока, І. Багряний
Проза: А. Любченко—*Кров*. К. Гордієнко—
Повість про комуни. М. Мінько—*Виселок*
у пилу. М. Альбертон—*Біро-Біджан*. Пе-
рекотиполе—*Понад кордоном*. І. Дубин-
ський—*На порозі колективізації*.
Статті: Л. Старинкевич—*До проблеми*
портрету в радянській українській прозі.
О. Сорокін—*Робітнича творчість*. К. Дуб-
няк—*М. Гоголь як географ*. Лесь Гомін—
Молдавська культура. М. Скрипник—
Контрреволюційне шкідництво. Л. Ахма-
тов—*СВУ та література*. М. Зубар—
Художник П. Мартинович. Ф. Чорномор-
ський—*Ювілей "Карпатської Правди"*.
Я. Полфйоров—*П'ять років української*
опери.

N 2

2

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

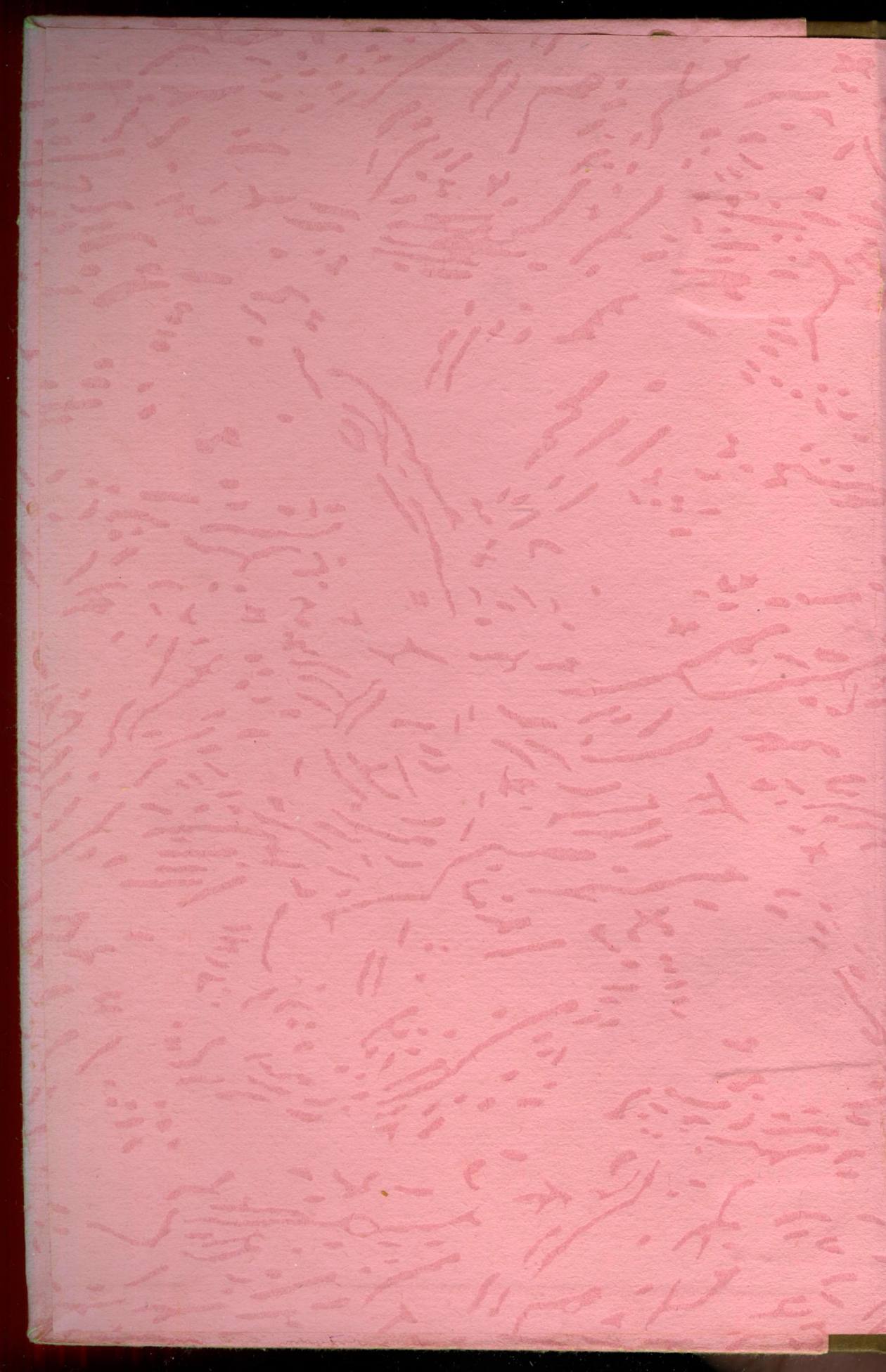
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

V.N. Karazin Kharkiv National University



0028000*

7





К. 5817

173920

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 2

 (83)

~~28~~



ЛЮТИЙ

1930

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

Бібліографічний опис цього
видаання вміщено в „Літописі
Укр. Друку“, „Картковому ре-
пертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати



ЗМІСТ

	СТОР.
Мехмед Емін. Залізо. Поезія. Перекл. П. Тичини	5
Суам Дервіш. Він? Оповідання	6
Мехмед. Емін. Із циклу „Анатолія“. Пер. П.Т	10
Рефік Халід. Ятик Еміне. Оповідання. Пер. В. Дубровського	11
Ахмед Хашім. Знов зима. Поезія. Перекл. Н. Щ.	26
Омар Сейф Еддін. Три оповідання. Перекл. В. Д.	38
Д. Май - Дніпрович. Урожай	40
Л. Первомайський. Яхта Аднан	44
Мик. Мінько. Виселок в пилу	49
В. Стамбулов. Зелена Брусса	70
Акад. А. Самойлович. Два місяці в Стамбулі та Ангорі.	78
О. Полторацький. Країна, що стрибає через віки	87
К. Гордієнко. Комунари повідають	96
 Акад. В. Юринець. До філософії соціалістичної культури	106
А. Ковалівський. Ахмед Хашім	116
О. Фінкель. Сучасна єврейська література на Україні	123
Яунтиран. Проблеми латинізації в Туреччині	134
В. Стамбулов. Успіхи й труднощі будівництва нової Туреч- чини	138
Проф. М. Лозинський. Радянський Союз і Туреччина	144
Л. Величко. Радянсько-турецькі взаємини	153
А. Ковалівський. З історії тюрко-українських відносин	161
Проф. М. Лозинський. „Український інститут“ у Варшаві	168
Г. Н-ін. Сторінка з історії „українського“ питання	175
В. Зуммер. Основні риси мистецтва турецьких народів	190
П. Жолтовський. Українська лінія	198
Деклярація	207
 Хроніка	211
Бібліографія	231
Література до засівкампанії	262
Лист до редакції	267

KIRMIZI VOL № 2 edebiyati — nefise.

Mehmet Emin. „Demir“, Mütercimi P. Tiçina.	5
Suit Dervis. „Bu mu“ Müt. O. K.	6
Mehmet Emin. „Anadolu“ sirasından. Müt. P. T.	10
Refik Halit. „Yatık Emine“ Müt. V. Dubrovski.	11
Ahmet Hasim. „Kıs yine kıs“. Müt. N. Sç.	26
Omar Seyfettin. „Uc. hikâye“ Müt. V. D.	38
May Dniproviç. „Mahsul“. siir.	40
L. Pervomayski. „Adnan“, isminde jat.	44
Mik. Minko. „Tozlu Köycük“.	49
V. Stambuliv. „Yesil Bursa“.	70
A. Samoylovic. I stanbul ve Ankarada Iki ay	78
O. Poltoratzki. Asirlar üzerinden atliyan bir memleket.	87
K. Gordiyenko. Komunarlar naklederler.	96
Yürinetz. Sosyalist hars meseleleri.	106
A. Kovalivski. Ahmet Hasim-müassir türk sairî.	116
O. Finkel. Ukranyada Müassir Yehudi Edebiyatı.	123
Yauntiran. Türkiyede latinizasion meselesi.	134
V. Stambuliv. Yeni Türkiyenin insaatta müveffakiyet ve müsakilati.	138
Prof. M. Lozinski. Ankara Protokolü.	144
L. Veliçko. Türk-Sovyet Münasebatı.	153
A. Kovalivski. Türkiyeile—Ukranya arasında münasebat tarihi bütün Ukranya Sarksinaslik kongresinde.	161
Prof. Lozinski. Varsavide Ukranya Institutu.	168
G. N-in. „Ukranya mesekesi“ tarihinden bir sahife.	175
Zummer. Türk Halklarinin sanayii-nefi selerinin esasi hatlari.	190
P. Joltovski.—Ukranya hattı.	198
Ilanname.	207
VEKAYI.	211
TELIFAT. (Bibliografi).	231
Heyeti tahririyeye mektuplar.	262

KS817

МЕХМЕД ЕМІН

ЗАЛІЗО

Не шахта це — могили темновид!
Ні сонця в ній, ні клону вітровіння.
Вода слезить. Звисаючи каміння
Наводить жах — озіє, зяє вхід...

Так липне леп! Весь одяг мокроросий.
Одно довбай, піддовбуй цілий вік...
І як отут працює робітник —
Нагорблений, пожовклий, схудлий, босий?

— Товаришу, а що там б'єш? — Залі'—
— 'Зосмілений, хвала тобі, трудящий!
Це ж ти з землі будуєш на землі.

Всім ремеслам: руда — трудотворящий
Огнепочин.— Майбутнього хода!
Розкована людина молода!

З турецької П. Тичина

СУАД ДЕРВІШ

ВІН

Починаючи мою тітку і кінчаючи нашим малятком, усі ми вибирали сукні з порозкладуваних перед нами модних журналів, сукні, які кравчиха мала пошити нам на весілля Насміє.

Рефіка розклала собі на колінах матерію — кольору червоного вина з золотом, яка дуже пасувала до її чорного волосся й білої шкіри, тим часом як Сеніха накинула собі на плечі ясно-червоний шовк шармез і розмовляла з кравчихою.

А я, котра ні на хвилину не забувала про те, що я вихованка, віддалилася самотно в куток кімнати, як і належить у моїм становищі.

Сьогодні з якоїсь причини діти були дуже привітливі й покликали мене до себе. Тітка моя подарувала мені на весілля ясно-голубої тафти. Фасон вона хотіла вибрати разом зо мною.

*

Ми одна по одній перегортали сторінки. Сеніха показала пальцем на один малюнок.

— Ну, як це?

— Дуже гарно — сказала я.

— А що як ти отакий фасон собі замовиш?

— Добре... можна нам подивитися ще далі?..

Вона глузливо скривила губи. Мабуть вона гнівалася. Її пальці перегортали тепер сторінки не так уже уважно. На останній сторінці ми закрили модний журнал і взяли другий. Нарешті, я знайшла один фасон, який мені дуже сподобався. Радісно-я скрикнула: „я знаю, який я виберу!“ Глузливі очі Сеніхи простежили за моїм поглядом, поки знайшли той малюнок. В її темносиніх очах блищав гострий посміх. Вона скривила губи, перекосила обличчя і, нарешті, голосно зареготалася:

— Як? — сказала вона — цей? Боже мій... З усіх фасонів ти вибрала цей?

У мене було чудне, почуття, ніби мене вдарили по обличчю.

Мені хотілося закричати й сказати цій гордовитій особі:

— Авжеж цей... і що ти в тім розумієш?

Тим часом, підвівши очі, я побачила, що всі, хто був у кімнаті, теж заржали тим самим сміхом, що й вона.

*

Раніш і я була гордою, багатою і в наслідок свого багатства була певна, що кожне моє слово, кожне бажання буде виконане. Я перемогла себе, що сльози, що виступали мені на очах, не падали. Крім того, я від їх дерзкого сміху та глузування почула себе якоюсь бідною, наляканою й безсилою. Я не сумнівалася в своїм смаку, але щоб скрити той смак, як щось непристойне, я зно

знайшла фасон, другий, що він Сенісі недавно показався гарним і сказала: „Оцей. Цей мені подобається“. Сміх урвався. З того дня й почалося моє духовне поневолення.

*

Три роки прожила я в них у горі та в злиднях. Але з того дня я стала їх власністю, їх лялькою. Вони розпоряджалися мною. Я не могла мати своїх бажань, свого смаку, своїх думок і почувань. У них були гроші, отже вони могли мати бажання, думки, почуття, смак.

*

Чи я називала книжку, яка мені подобалася — сміх; чи говорила про людину, яку поважала, про колір, який я любила, про п'єсу або квітки, які мене тішили — вічно сміх і вигуки:

„Що?.. Це?... Невже?... Це неправда! Не може бути. От смішно!“

Кожного разу я одумувалася й кричала: „Ні! Ні, борони боже! Хіба ж можна! це ж смішно!“ — говорила я, і аж після того їхній сміх стихав.

Мене напала чудна боязливість, несміливість. У мене зникла певність себе. Я соромилася свого смаку і своїх думок. Я була ніби їх власністю, їх луною, їх блазнем. Я стала бідним, непомітним створінням.

*

Одного разу вони представили мені його на зеленій, тінявій доріжці в садку. В нього було зачісане назад каштанове волосся, дуже широке біле чоло і вірні карі очі, що їх ще більшими робили окуляри. Він був одягнений гарно, але дуже просто, і я полюбила його за те, що був частіше зо мною, ніж з іншими.

Був весняний день. Гості мого дядька були одягнені як діти Брами. Тільки він і я були в темній одежі. Я не знаю, чому він того дня найбільше мені уваги приділяв, аніж всім іншим.

*

Другий вечір. У мого дядька знов були гості. Я наливала у філіжанки чай із самовара, що стояв у найтемнішій кутку кімнати. Аднан хотів допомогти мені, але це в нього ніяк не виходило. Ми тихо розмовляли й сміялися.

Він розказував мені про своє життя в хемічній лабораторії. Я охоче слухала його. Сеніха і Рефіка, як два строкатих метелики, з філіжанками в руках ходили по кімнаті.

*

Попили чай. Сеніха підійшла до мене з високим 45 - літнім пашою. Це був дуже симпатичний і стрункий військовий високого росту з засмаглим від сонця обличчям і блискучими зубами; вона представила його мені:

— Його ясновельможність Азим - Паша, якому хочеться знати, хто тут в кутку кімнати мовчки порастає. Я хочу познайомити вас: моя кузина Нермін.

— Маю за честь, ласкава панно.

— Дуже рада, ясновельможний пане.

Він міцно і по - дружньому потряс мені руку. В кутку кімнати розмовляли ми кілька годин — він, я й Аднан. Який простий, чепурний, шляхетний чоловік.

*

Моя тітка сказала моєму дядькові:

— Це випадок, якого не можна пропустити. — Сенісі двадцять чотири роки, якщо вона не зможе віддатися за Азима Пашу, то я й не знаю, що нам діяти.

Я була в сусідній кімнаті при роботі. Двері стояли відчинені, тільки портьєри були спущені. Вони не знали, що я була в кімнаті.

Мій дядько:

— Паша приходиться дуже часто. У кожному разі він має якийсь намір.

— Я теж так думаю.

— Рефіка заручена, значить, він приходиться до Сеніхи.

— Я теж так думаю.

— Сподіваюся, що ми хутко уладнаємо діло.

— Сподіваюся.

Увійшла служниця. Треба було принести щось з льоху, і я вибігла, щоб дати ключ. Кінця їхньої розмови я вже не могла почути.

*

Аднан, як завжди, покинув товариство в салоні й підійшов до мене. Тим часом як усі сміялися й бавилися, ми розмовляли біля каміну. Який це був скромний, симпатичний, добрий друг! Як добре він розумів мене! Як дитина, що тільки вчиться говорити, я повідала йому мої думки, мої погляди в кожному питанні. Він ніколи не сміявся з мене, він тихо слухав мене. Йому не здавалася я смішною, як іншим, як усім.

*

Я залишилася в чуднім непорозумінні. Я не могла нічого зміркувати, в мене не було жодної думки. Азим - Паша сказав мені вчора ввечері, коли Аднан одійшов од мене, що він мене любить і просить моєї руки.

— Дайте мені подумати про це, ексцеленціє,— сказала я.— Я цього зовсім не чекала.

Я відійшла від нього. Азим - Паша дуже гарна, шляхетна й славна людина. У його домі є все, чого бажає собі жінка але я не знаю... Тієї ночі я не могла думати про нього... я думала тільки про Аднана.

*

У кожному разі я мусіла про це подумати. Щоб нарешті щось рішити, я задумала з'ясувати це питання спершу Аднанові.

*

Коли я це все розказала Аднанові, я побачила, що він зблід. Він відповів не сразу.

— Ви не кажете, що ви про це думаєте...— сказала я.

— Дуже підходить,— сказав він.

Голос йому наче тремтів. Мені хотілося плакати.

— Дуже підходить,— сказала я.— Але я думаю, що це зовсім не підходить. Він значна людина, я — бідна, тиха, незначна, непомітна дівчина. Він дуже самовпевнений, я не смілива. Він мужчина, який міг би підшукати далеко кращу партію. Я сирота. Для того, щоб я була щаслива...— Раптом я урвала мову, бо трохи-трохи не сказала необдуманого чогось невідходячого, й замовкла. Глянула. Він дивився мені в очі. Чи помітив він щонебудь? Я не знала. Крізь великі скла дивилися на мене його очі заспокійливим поглядом.

— Хочете мені стати дружиною?— спитав він. Потім ще раз дуже тепло: мені, мені дружиною?

Я залишила свої руки в його руках. Я сховала голову на його грудях. Серце мені билось дуже швидко.

— Він?— Сеніха, Рефіка, тітка голосно сміялися.— Він, дівчино? Не-
вже? Він!

Я підвела голову. Я глянула на них. Так, він.

А хто ж би інший? Я покохала його з першого погляду, це був він, його дружиною я хотіла бути, він хотів мене, любив мене, обіцяв мені скромне, щасливе життя. Він! Аднан! Усі сміялися. Їх голоси звучали мені в уха чим раз зухваліше. Вони задушили признання, що виривалося мені з серця і готове було вихопитися з уст.

З того дня, як я втратила батька й матір і прийшла до них і повинна була виявляти до них повагу й підлещуватися, цей сміх мучив мене, але кінець - кінцем я перестала його боятися. Я любила, любила його. Цього непомітного, мовчазного, простого, бідного чоловіка... Хіба то не моє право?.. Хіба не могла я любити, кого хотіла? „Він!“— скажу я. Щоб сказати це, я глянула на них.

*

Але гострий посміх в цих трьох парах очей раптом збудив у мені чудне почуття. Як блискавка, майнула у мене думка. Справді, після розмови з Аднаном я перестала думати про те, яку відповідь я дам Азиму - Паші. Раптом я відчула, як мене обняло бажання помститися за глибоке страждання, що тяжіло на моїм серці протягом тих трьох років. Усі здивованими очима глянули на чудний вираз мого піднесеного обличчя.

Але дивлячись по черзі всім трьом в очі, сказала я, сміючись, п'яніючи з радощів, що я така одгажна:

— Я ж тільки пожартувала. Азим-Паша просить мене... Я вийду заміж за Азим - Пашу. Певна річ, коли дядько дозволить... Еге ж, він просить мене бути йому дружиною. Учора він це сам мені сказав.

По моїм обличчі вони побачили, що я не казала неправди. Вони збентежено переглянулися, а я сміялася... сміялася... сміялася...

Уже два місяці, як я дружина Азима - Паші. Я ще й досі люблю Аднана.

Переклад О. К.

МЕХМЕД ЕМІН

ІЗ ЦИКЛУ „АНАТОЛІЯ“

I

Проходив я — в річках ридмà ридало.
Проходив я — листя опадало.
Проходив — на луках блекло ізв'ядало.
Проходив — поле знову засіяним стало.

Почув я голос. Обернувся — жінка.
Мутнії очі. А брови ж їй нагрузли! —
аж всі свої зморшки — в люті, рóзли —
обляскала... На правій руці рана.
На голові дрантина — драна, драна!
Щей під пахою латаний мішок, торбинка.

II

Що робиш, сестро?

— Траву рвемо, а що ж як злидні...
— Хіба не маєш поля?

— Та ні вола ані землі. Ми бідні.
Батрачкою зросла, та так оце як змала!
заміж вийшла, жито жала, жала — проживала,
та й знову те ж...

— А муж твій де? — Зосталась я вдовою.
Загинув муж. Лиш син та матір. Леле!...
— Ну, а рідня?

— Таке ж і у рідні життя веселе.
Ти ж знаєш: проти нас Стамбул. Шорсткою
він гладить нас! Чого такий він камінь?

Гніт. Кпини...
Хіба доля батраків — це доля скотини?

З турецької П. Т.

ЯТИК ЕМІНЕ

1

Над вечір чауш¹⁾, поспішав із жандармського бюро до мюлязіма. Увійшовши до його кімнати і сказавши „селям“, він простягнув папір. В ньому був наказ: „Жінці Ятик Еміне, що викликає раз - у - раз скандали в центральному вілайеті й що сама вона є неблагонадійна особа, наказано жити на терені цього району без права виїздити за його межі. Про одправку її сюди також видано розпорядження“... Каймакам²⁾ на звороті цього розпорядження наклав очеретяним пером, умочивши його в червоний атрамент, таку резолюцію: „Щоб від неї не сталося буває якого зіпсуття норовів містечка, конче треба взяти її під караул чоти жандармів“.

Мюлязім³⁾, що тільки - но вийшов з школи, був світло - рожевий, жовторотий, м'який як пух, молодий хлопець з чудовим станом. У школі його звали Дал - Сабри⁴⁾. Читаючи цього наказу, від здивування й розгубленості він аж почервонів. З такого сорту справою він зустрівся вперше. Але, щоб не виявити перед чаушом своєї недосвідченості, він, роблячи дуже уважний вигляд і нахмуривши брови, силуванним голосом сказав:

— Приведи її сюди.

Він сам добре не знав, що він робитиме. Насамперед — кине оком на цю жінку, потім, можливо, трохи полякає її наказами. Він сперся ліктями на стіл, поклав на видному місці папір і чекав...

Це було маленьке містечко Айкари, яке лежало від Анкори на відстані двох днів їзди великим шляхом. Подорожній, провівши два дні в постійних підйомах на висоти, охлявши від непомірних зусиль і перебуваючи в пригніченому настрої, не знайде в цьому містечку ані кав'ярні, щоб де було присісти, ані заїзного двору, щоб поспати.

Ніхто ніколи не зрозуміє й досі, для чого мешканці цього містечка з таким зусиллям дерлися сюди по безконечних переплутаних дорогах, щоб опинитись врешті на цій голій сухій країні. Країна ця була холодна й неприступна взимку, безвідна й прикра влітку. А крім того ще тут таке бездоріжжя й так високо, що, здається, люди на ці висоти прийшли не по чагарниках, а просто звалилися десь з неба й, одрізані від зовнішнього світу, вони так і залишилися одірваною купкою. Серед узгір'я Хіман на найвищому місці, як обсерваційний пункт, стояло це містечко, похмуре й непривітне з своїми цегляними хатами й вулицями без дерев. Все своє життя борючись, бігаючи, клопочучись, і нарешті не досягаючи своєї мети, люди опинилися тут ось в такому прикрому

¹⁾ Чауш — сержант.

²⁾ Каймакам — повітовий управитель.

³⁾ Мюлязім — лейтенант; начальник району.

⁴⁾ Це значить — галузь терпіння.

становищі. Яку ціль переслідувала та перша людина, яка, щоб пройти сюди, пересікала спалені сонцем долини й неприступні гори? Може ті перші забігли сюди, втікаючи від якоїсь небезпеки, або якогось страшного потопу, чи що? Зараз ніхто цього не знає, у кожному разі, щоб принести себе в таку жертву, треба було не одну важливу причину мати. Через те, що не було можливості зноситися з сусідніми поселенцями, природньо, це містечко залишилося дуже відсталим, занадто сонливим, без жодного руху. Тут не помічалось ні запалу юнацтва від почуття перших кроків життя, ні насолоди спокійної старости з люлькою в зубах і з оповіданням про пережите в молоді роки. Жінки тут були без почуттів, мов камінь,—вони згасали без пристрастів, як колоди. Але всі вони мали молоді, жваві й здорові тіла. Як чинари на вершку цієї гори, куди не могли досягнути лихоманки й де не знаходили собі жодного притулку хвороби, вони тут тягнули своє довге, набридле життя. Що то за непорушне, яке то сонливе життя було! Як ота духовна нерухомість, так і сама негода тут була неодмінна, без змін: раз - у - раз ішов сніг, було суворе гірське підсоння. В селах цієї місцевості неможливо було побачити обличчя якоїсь жінки відкритим: ніхто з тих, що жили в цьому містечку, не порушував кач-гоч¹⁾. Невістка в кожному домі ховалася від свекра, а зять не знав обличчя своєї своячениці. Без музики, без розваг, без святкувань, без гулянок проходили всі події життя. Крім частих весілля та родин, не було інших радощів і турбот. У жінок жодного кокетування, у чоловіків жодної відваги. Рідко коли приходило до розлуки, або до палкого кохання. Випадків невірності можна зустріти було один на тисячу.

І ось в центрі вілайету, даючи привід для нескінченних хвилювань, жила Ятик Еміне, яку заслали в це глухе містечко, щоб поліпшити її власну поведінку. Жандармський міюлязім, почувши шелест біля дверей, набрав цілком серйозного вигляду. До хати увійшла боязка, засоромлена маленька - маленька жінка в хустці з вигорілої вовни чорного кольору під напнутим чаршафом²⁾ з нансуку, жінка з руками, схованими під пелерину. Вона зараз же зупинилася біля входу. Міюлязім не ждав цього. У нього склалося таке уявлення, що жінка, яка ось зараз увійшла, подібна буде на тих жінок, що він їх зустрічав на вулиці з салдатами, жінка з цигаркою в руках, з рум'янами на обличчі, без пече³⁾, з гнилими зубами, з розмагніченою ходою, слогом дебела жінка, що одразу ж розпочинає з вами одверту розмову, жінка, яку нарешті таки схоплять і викинуть за двері жандарми. Вони стояли один проти одного. Міюлязім, побачивши, що увійшло зовсім не те, на що він чекав і готувався, стерявшись, почервонів. Потім, нахиливши голову до паперів і вдаючи, що ніби читає, запитав:

— Еміне? Яник Еміне?

Вона нічого не відповіла. Навіть не поворухнулася. Помітив, що вона, щільно закривши обличчя й сколовши під підборіддям шпилькою покривало, уважно стежила очима з - під темно - фіолетової з білими смугами тканини. Йому впало в очі, що кінець її носа, випинаючи натягнене покривало, здавався посередині обличчя білою круглявою плямою. Сабри почав її скоса розглядати. Але вона так була закутана й, сказати, неокреслена, що не могла збудити до себе ні пристрасти, ні огиди. Взяття на її ногах зі стоптаними закаблуками, з задертим носками було все вкрите пилом. Та й кумач її чаршафа подекуди полиняв, пом'явся.

— Ну чого ж ти мовчиш. Ти й є та сама Еміне?

¹⁾ Кач - гоч — ритуальний звичай у мусульман, щоб жінки закривали свої обличчя в присутності чоловіків.

²⁾ Чаршаф — велике заминало, в яке турецькі жінки закутуються, коли виходять з дому.

³⁾ Пече — вуаль на обличчі жінки.

Жінка трохи поворухнулася. Потім вона промовила робленим, хрипким і грубим, як у старої полячки, голосом:

— Так, це я. Моє ім'я Еміне. Ім'я мого батька Абдула, а ньеньки Хермез... Я народилася у 320 році за грецьким численням і так зареєстрована в метриці. Вони написали в папері Яник Еміне, але це помилка, — мене найменували Ятик Еміне...

Призвичаївшись в судах та в'язницях повторювати таке багато разів, знаючи це на пам'ять, вона слова ці проказала одним духом. Мюлязім перепинив її, сказав:

— Ну слухай, чи ти Ятик Еміне, чи Яник Еміне, а щоб цих дурниць не було, я не потерплю цього. Тут не Анкора. Шануйся мені, поводь себе смирно. Бо бува почую я про тебе щонебудь соромицьке, то я візьму тебе під караул й одшмагаю як ослика того, — якого женуть по воду, я всі кістки тобі повивертаю. Зрозуміла? Тепер марш. — Жінка нічого не відповіла. Шкутильгаючи, як паршиве маленьке щеня, чіпляючись за стінку й за одвірки, вона вийшла на двір. Сабри подумав: коли б це був добрий крам, хіба б його сюди надіслали?.. Смердюча падлюка. Він покликав чауша:

— Візьми її й відправ гостювати до жіночої в'язниці.

Той, одержавши наказу, добув із піхов шаблю й пішов у двір. Там Еміне, притулившись спиною до муру, середна товпу жандармів, що дивилися з холодними посмішками, відкинувши своє пече, швидко, як у пропасниці, говорила:

— Каменюки покусали мої ноги. Що за пекельне місце цей куток...

Кажучи це безтурботним тоном, вона давала зрозуміти ті лихі пригоди, що перетерпіла в дорозі.

У містечку ніхто не дав Ятик Еміне притулку в домі; жоден квартал не хотів її прийняти. Серед людности від одного до другого перекидалося кипуче обурення, незадоволення. Чоловіки, збираючись по кав'ярнях, а всі жінки, сходячись біля фонтанів, обговорювали цю подію.

— Ні! Ви тільки подивіться, що зробив уряд. Повидирали десь непотрібних жінок, щоб їх у нашу країну спроваджувати — казали вони.

Це виділення їхньої країни і саме для такого спровадження страшенно зачепило їх почуття честі. Один з чоловіків беледіє¹⁾, прийшовши до каймакама, навіть подав офіційну заяву про те, як це неприємно людям. Але люди одержали сувору відповідь: раз сюди її надіслано з наказу вілайету, то назад висилати її ніяк не можна. А те, що її сюди надіслали, це почесне визначення країни. Бо валі²⁾, дуже добре знаючи про чеснотливість цього містечка, одправив її сюди в тій надії, щоб вона тут змінила свою поведінку на краще. Нема жодного сумніву, що ця жінка, що збилася з тропи, тут у цій країні перемінить свої звичаї і вийде на добру стежку. А від цього їм буде нагорода й спасіння. Сорок років гріха, один день каяття.

Ці пояснення не дуже переконали значних людей, але вони не наполягали далі. Що ж? Почекаємо ще трохи. Так врадивши, вони розійшлися. Але ж люди ще гірше вперлися. Каймакам боявся залишити Ятик Еміне понад правний термін у жіночій в'язниці й тому він сказав жандармському мюлязіму:

— Доведеться зробити одне тільки — випустити її на приватню квартиру.

Одного разу Ятик Еміне знайшли на дворі в'язниці в калюжі крові. Вона таки заробила своє: це її вдарив один переселенець, що з іншою жінкою обкрадав скрині своїх сусідів і жив з того. Еміне зашили голову. Тепер вона відпочивала в лікарні в'язниці.

¹⁾ Беледіє — міське самоврядування.

²⁾ Валі — губернатор, начальник вілайету.

Та ось в саду лікарні поспіли на дереві шовковиці. Спочатку ніхто нікому не боронив, і хто хотів, той і щипав недостиглі ягоди, а ті собі достигали та ставали чим раз солодші. Хто така була ця жінка, що вдерлася в їх коло, не маючи на те права¹⁾, й їла їх пай—шовковиці? Поговоривши тайкома один з другим, два в'язні вчинили поміж себе сварку за якусь дурничку, й з цього приводу добре її відшмагали. Каймакам, довідавшись про це, покликав мюлязіма:

— Злочинниця не може тут спокійно залишатися. Прийде день, коли вона на нас буде скаржитися за те, що ми її тримаєм у в'язниці. Сьогодні ж випустити її. Зрозуміли?

Такого наказу він дав.

2

Еміне опинилася на вулиці.— Куди ж вони її примістять? Нарешті, один старий калем одаджі²⁾ згодився взяти її у свій дім. Жіноцтво містечка, довідавшись про це, збиралося натовпом на вулиці й приходило в дім службовця, як на виставу. Навіть жінки циганів, що в околицях містечка сіли табором (траву косити), прочувши про це одна від другої, збиралися гуртом і приходили в гості до службовця. Дім наповнювався то одними то другими,— бо приходили як на весілля — у фесках, оздоблених перлинами, надівши на шию намисто з золотих монет, підбівши свої обличчя,—дебелі, міцні,—і серед цих зависних жінок, що були проти неї, Ятик Еміне блукала з свіжою раною на скронях, кульгаючи на ліву прибиту ногу. Щоб її не переслідували, щоб не викинули геть, вона мусіла годитися на все і стати річчю для загального огляду.

Роздивившись трохи на неї, всі жінки дивом дивували: невже за цю слабеньку, худеньку жінку в Анкорі бились чоловіки, покидали своє подружжя, а в містечку оце від неї та таке велике хвилювання? Дуже значущо підморгуючи одна одній, вони довго предовго дивилися на Еміне, на її очі й брови. Вони посміхалися, перешіптуючись.

Чоловіки ще більше зацікавилися. Інтересно, якого то сорту ця жінка?—казали вони, збираючись у долині й гомонючи за неї. Не сміючи у себе вдома розпитати за неї, вони її в своїх думках пестили. Коли б навіть вони й зважилися були розпитати про це жандармів, коли ті виходили з установи, то все ж не могли б дізнатися від них щось більшого як те, що „вона палка, як гаряче вугілля, а разом з тим у неї вимучена душа“. Еміне була тоненька, тендітна жінка. Але з лица вона не була не гарна. На її чистому білому завжди рухливому, екстравагантному обличчі кожного вражали чорні надто блискучі очі її. Всі визнавали, що ті очі нагадували кровожерних диких звірів, яких посадили в клітку — такі вони були повні жаги, жорстокі й перелякані, величні і разом немічні. Та головною ознакою цих очей була їх жіноча властивість. Не виявляючи жодним робом своєї пристрасти, не нагадуючи про свою жіночу стать, цей погляд кобили, самиці, коли вона дивилася на чоловіка, на цілий місяць сповняв почуттям всі його нерви. Не було таких, хто б не підпав під цей її вплив. Ті волоцюги, що в своїх справах приходили до установи, жандармські офіцери, ба навіть начальник вілайету, взагалі з ким би вона не зустрічалася, як тільки одкривала покривало й зупиняла на них свій погляд,— всі вони як під одуром ходили кілька днів. В її виснаженому, хворобливому, худому тілі сяли ці такі привабливі, повні здоров'я й сили очі. Кожного боліло, що ці очі належали жінці з такою долею, кожен обурювався від почуття несправедливості, що цю волоцюжку так утискали, вчиняли їй прикросці й приму-

¹⁾ Бо вона не була злодійкою.

²⁾ Калем одаджі — швайцар, вартовий при установі.

сили її таке перетерпіти. Та й губи Еміне були червоніші, ніж коли б вони були підфарбовані, як це звичайно роблять. Ота краса губ на її смуглявому обличчі дуже впливала на місцеву людність, що не звикла до натирання губ рум'янами. До того ж в її непропорційному худенькому тілі горів постійний вогонь жаги, мов у розпеченому камінні, огонь, який справляв глибоке й довготривале враження. Коротко кажучи, всі чоловіки з усяких шарів людности, хлібороби й службовці, почували, що в їх будився потяг до Еміне.

Дружина калем одаджі стала тепер місцевою славетністю. Ця жінка, проходячи по завулках, затримувала всіх розмовами про Еміне, збираючи за неї відомості. Дехто попереджав її, щоб з нею не трапилося такого, що чоловік її бува нагляне цю дивну чорнооку жінку. Дружина калем одаджі під впливом таких розмов вже ладна була одмовитися від показування Еміне та приймання постійних одвідувачів.

Одного разу, коли її не було вдома, чоловік її, всупереч звичаю, покинув канцелярію й прийшов додому. Почувши про це від сусідів, дружина вчинила йому світопреставлення. Відчинивши з пересердя вікно, вона вигукнула на всю вулицю, рвучи на собі волосся. Але була тоді саме пора полуденна й тому всі чоловіки були на роботі. Перед дверима від її галасу (а кричала вона так, наче щось їй на голову звалилося чи що) зібрався натовп жінок. Позбігалися вони із зачинених домів, волочучи по землі довгі поли свого одягу і захопивши з собою дітей. Раптом в один голос жінки вигукнули: „Та викинь ти її на вулицю. На вулицю викинь!“

Одна по одній жінки почали входити в дім, і незабаром справді таки доскочили свого — Еміне викинули з дому, викинули мой тов клунок. Вона жодного слова не прорекла. Вона лежала на землі, намагаючись захистити свою голову руками. Деякі жінки, лаючись і галасуючи, безперестану били взутими ногами це мовчазне нерухоме тіло. На щастя урядовий будинок був недалеко. Дізнавшись про це, урядовці прийшли й звели на ноги Еміне. Куди нести її? Каймакам, задоволений, що може тепер вона помре, сказав:

— Якби вона була стара, то зараз би померла.

Нарешті врадили, що найліпше буде примістити її в лікарню. А поки ждали про це наказу, Еміне пролежала під дверима аптеки, накрита рядном, аж вісім годин і весь час стогнала. Старий грек - аптекар не промив і не перев'язав її рани. Та й хто заплатив би за ліки? Сумнівно, щоб за них міське самоврядування заплатило. Асигнування на в'язницю вже було вичерпане. Ліків не давали навіть тим в'язням, які були при смерті.

Аж увечері прийшов жандарм з запискою в руці. Він, штовхнувши Еміне, яка не мала сили рухатися, прислонив її до одвірка, а потім потягнув до лікарні, за місто. По дорозі вона падала двічі, але під стусанами чобіт жандарма, який не знав, що таке милосердя, вона, як та виснажена коняка, під вічною погрозою пуги, сама себе примушувала напружувати останні сили, захлинаючись від власних жалібних стогонів. Через дві години її поклали на ліжко, з якого ще не прибрали мертвяка. Вона зомліла... Ось через це саме, що вона мовчки й без ремства на людей перетерплювала все те, що з нею робили, через це Еміне називали Ятик Еміне¹⁾.

3

В урядових службовців був такий звичай, що ввечері, покинувши канцелярію, вони збиралися в аптеці й без кінця плели плітки про уряд та про інші

¹⁾ Ятик Еміне — це означає „слухняна Еміне“. При тім це може значити „Еміне, що всім оддається“. А Яник Еміне (див. вище) „спалена“ або „нешасна Еміне“. Автор вкладає в цю гру власного імення героїні певний зміст.

різні справи. Про праволомні вчинки каймакама, про його приватне життя, про всі події, що починалися чи кінчалися, про все тут диспутували, про все вели розмови. Грек - аптекар, до половини заховавшись за двома великими пузатими скляними посудинами, з яких одна була повна червоної, а друга — темнофіолетової рідини, уважно стежив очима з - під окулярів, слухав про всі ці вигадки, подавав сірника тим, хто бажав запалити цигарку, а іноді й частував інбирним лікером, що готував власними руками. Але він зовсім не втручався в розмови (підстроювання всіляких перешкод урядові), він не вставляв навіть коротенької уваги, а коли на його вже дуже напосідалися, то він лаконічно казав:

— Це вельми цікава справа.

Ці збори вважали, що корисна є кожна чутка, кожна плятка, і ніхто з них ніколи не ніс за це відповідальности.

Одного разу ці урядовці так само зібралися в аптеці. Урядовець по перепису, який щойно повернувся з вілайету після двох місяців відпустки, між іншим запитав:

— Аюл, — сказав він — сюди надіслали одну жінку, чи то Еміне, чи то Айше якусь... Голозний комісар Жаджі - Бекір ефенді казав мені: „Піди і сам переконайся, як вона ото душу чоловікові зворушує“. Чи правда цьому?

Жандармський офіцер звернувся до урядовця з лікарні.

— Справді, що сталося з Еміне? Чи вона ще лежить? — запитав він.

Урядовець з лікарні походженням з міста Айнтаба, людина років сорока, трохи почервонів. Потім палким тоном, звичайним для арабської манери, сказав:

— Ні, вона одужала, але доглядає в лікарні служницю, у якої стався викидень.

Всі чоловіки, що були в аптеці, одразу відчули щось сумнівне, хистке. Стала неприємна мовчанка. Невже урядовець з лікарні закохався в Ятик Еміне? Цей шахрай з Айнтаба допіру одружився, але хіба йому досить одної або й п'яти жінок?... Природньо, що серце Дал Сабри здригнулося.

— Це корисно в спеку. Це проганяє снагу, — сказав він, одним духом проковтнув інбирний лікер, що подав йому аптекар, і підвівся. Брязнувши погордливо шаблею, мов відзначаючи кінець розмови, він одсалютував по-військовому й вийшов. Так він завжди робив, коли йому щось не до смаку було — салютував по-військовому й брязкав шаблею.

Ті, що залишилися в аптеці, деякий час ще мовчали. Потім урядовець по перепису, тутешній чоловік, не дякуючи господареві за пару люльок, сказав насмішкувато:

— Що таке сталося з безвусим цим? Це йому було неприємно. Ану лишень, ти, з лікарні, розкажи, а ми послухаємо, чи справді сплутався він з Еміне? Ця дитина сумніви викликає.

Антаблієць сказав.

— Я в тій частині лікарні не буваю. За цим доглядає служник гюрджі¹⁾ Сервер. А я б їх обох викинув, коли б хоч раз спіймав укупі.

Дал Сабри схвильований проходив вздовж базару. Не дивився по сторонах. Він ішов так швидко, мов поспішав у якійсь там справі. До нього вітались зустрічні, та він нікого не помічав. Коли б він мав можливість ще раз побачити тут отії очі, що так уславилися в Анкорі! От дурень. Еж навіть урядовець з лікарні та й той скористався: він, не повідомивши його, не порадившись, затримав при лікарні жінку, що вже одужала, хоч вона була під його, Дал Сабри, жандармським доглядом ще тоді, як вмирала. Завтра ж він надішле рапорта

¹⁾ Гюрджі — грузин.

про се каймакамові... Він наблизився до кварталів околиць, де сади буди огорожені тинами з кісток тварин, а перед фасадами будинків були навалені купи гною. Якраз тут була й лікарня. А що як він зайде сюди ще раз? Було б не зайво зробити огляд. Але насамперед він пройшов на чоловічу половину, бо побоювався, що поширяться пльотки. Отже він швидко обдивився кімнати: це були приміщення брудні, без повітря. Скрізь була темрява, бо проміння майже не пробивалося через маленькі вікна з рясними залізними ґратами. Двір смердів почасти від карболки, а почасти від клозету й гною. Багато салдатів, що приїздили сюди, помирали від зміни підсоння. Від того, що були поповнані ринви, скрізь розтікалися брудні води від миття мертвецьких столів. Од постійного нового наливання ці калюжі не висихали навіть і від пекучого сонця.

Сабри, склавши руки на грудях, без зайвих пояснень давав накази служнякам лікарні.

— Відчиніть! Підніміть! Помийте! — і таке інше. Потім він пішов в напрямі саду через дротяні ворота. Вийшов на східці. У коридорі була жінка: її чаршаф з білого батисту спадав з голови й покривав її рамена. Сидючи нерухомо на стільці, вона ніби застигла, навіть не підвелася на ноги. Хіба вона не почула ходи Сабри? Чи вона заснула? Так, вона спала. Трохи скрививши рота, напіврозплющивши одне око, вона, спокійно дихаючи, глибоко спала. Вона здавалася дуже непоганою під червоним освітленням, що падало через двері. Яке було бліде її обличчя, такі були червоні її губи. Навіть тут, у засланні, вона ретельно підфарбувалася, не забуваючи про рум'яна.

Під поглядом Сабри, що задивився на неї, Еміне прокинулася і зразу ж стала на ноги. Вона весь час тремтіла, очі були перелякані. Гадаючи, що чаршаф на ній, вона піднесла була руку, але зараз же, згадавши, потягнула кінець батисту й затулила свого рота. Сабри запитав суворим погрозовим тоном:

— Тут нема нікого, крім тебе?

Він чомусь не міг дивитися просто й, запитуючи її, вигукнув у напрямку порожнього коридору. Вона теж давала пояснення грубим, хрипким голосом.

— Хюснє захворіла, тепер я заступаю її, поки вона одужає. Я прала білизну, втомилася, та й заснула.

Сабри від тиші й темряви в будинку набрався сміливості. Раптом повернувши голову, він уп'явся своїми очима в очі Еміне.

— Невже тобі вже так полегшало? — сказав він.

У цьому реченні, в його тоні було якесь зайве співчуття, якась інтимність. Але він раптом змінився.

— Ну ти, задавако, покуштуєш ще одну хворостину! — додав він.

Проте це почуття, що вийшло з серця мюлязіма, не випало з-під уваги Еміне. Вона з досвіду розуміла, що цей стрункий, гарний, молодий юнак, який стоїть ось тут проти неї, в цій хвилі бажає її, розуміла, що він затримується тут тільки для того, щоб покохати її. Обличчя його було, як рожевий букет, так воно мінлося різними кольорами. Ну що, хіба це не гра?.. Еміне жадібними пристрасними очима, і тепер уже зовсім сміливо, з насолодою дивилася. Вони дивилися одне на одного. Ці погляди з обох сторін були палкі, сміливі. Сабри зрозумів, що дещо зайвого допустився. Повернувши голову до дверей, він запитав:

— Чи часто ходить сюди службовець лікарні?

Так розмовляючи, вони йшли по крутих сходах, вона позаду, покірною, лагідною, а він попереду, як повелитель. Біля дверей Сабри обернувся, — він ще раз одверто подивився на закохані очі Еміне, що підпала під його вплив. Потім, нічого не кажучи, мов раптом поспішаючи куди, він повернувшись вийшов.

На другий день каймакам наказав покликати службовця лікарні.

— Де, запитав він — була жінка, яку надіслали з Анкори?... Її вже не можна далі тримати в лікарні, бо жандармське управління знайшло для неї інший дім. Чи може будемо годувати цю баламутку всієї країни? На її місце ми пришлемо чесну людину, яку, крім того, вирокистаємо, як служницю.

Коли сповістили Еміне про рішення, вона знову, за своїм звичаєм, ніяк не заперечувала. Але її серце поняв біль. І коли вона заспокоїться в житті? Самі поневіряння. Ніде вона не старцювала й не підлабузнювалася — самим духом жила та й годі. Сама до себе вона казала: „Ох, той жандарм. Він викидає мене звідси, бо ревнує до службовця лікарні.“

Для неї підшукали хату на околиці містечка — вона була в найдальшому кутку квартала Оджра, виділеного для татарських емігрантів. Та хата стояла зовсім порожня — ні подушки, ні матраца, ні занавіски... Еміне ввійшла в середину... Що їй їсти, чим вона буде палити, як вона буде жити? У кутку залишилися старі матки, — вона їх відтягнула під вікно, що виходило в сад, лягла на них і задумалася. Ох, лікарня. Як там було спокійно! Якраз отаким-о ранком там роздавали юшку й хліб. Служник Сервер через стінку гукав:

— Еміне, бери - но свої миски та й іди!...

Потім він, наливаючи ополоником у її миску як найбільше, жартуючи казав.

— Поїж трохи м'яса, підживися, бо ти, моє серце, щось в'янеш. Тепер після заходу сонця в цю низеньку кімнату звідусіль поволі вливалася темрява, як летіється вода у трюм корабля, що тоне, — і чим темніш ставало, тим було сумніше. Від цієї зміни, від цих злиднів Еміне стало важко. Згадуючи Сабри, вона казала:

— Ах, собака, собака... Але не забувши свого враження від нього, вона мрійно додавала:

„Боже мій! Що це за гарненький хлопчик!“

4

У бокових заковулках, біля урядового будинку стояв шерех низеньких дюк'янів¹⁾ — арзухалджіїв²⁾ і адвокатів. До цих духанників, що збували свій час в балачках за низенькими столиками, палили тютюн і пили каву, селяни заходили дуже рідко, іноді хіба, щоб написати заяву чи подати до суду позов. Дехто з них були власниками ґрунтів і досить багатими людьми. Вони зналися з значними людьми, виконували всі церемонії й користалися пошаною. Частина ж цих арзухалджі була з мазулів³⁾, що бралися обробляти різні справи осіб, яким вже заборонено було вступати до урядових установ, осіб, яких викинули звідусіль, яким заборонили бути свідками, яких засудили, себто мазулі обробляли справи абияк, клопоталися тільки для того, щоб заробити 5 — 10 пара і витратити їх потім на п'яцтво.

Еміне не ждала вже тепер підтримки ані від сусідів, ані від жандармського чауша. Та й що їй робити? День вона мовчки пробідувала, а потім почала клопотатися у арзухалджіїв по черзі. Вони одразу довідалися, хто така ця ябанджі⁴⁾, і що це за жінка під чаршафом. Щоб не втратити своєї гідності, навіть не слухаючи її, кожен з них казав їй.

— Іди до іншого духану. Нема часу...

Її проганяли, дехто з них, побоюючися, очевидно, пльоток, одказували їй такою порадою.

— Зайві клопоти, жінко. Шкода грошей на марку...

¹⁾ Дюк'ян — крамниця, рундук, духан.

²⁾ Арзухалджі — писарчук, що складає на замовлення різні заяви до установ тощо.

³⁾ Мазуль — звільнений службовець.

⁴⁾ Ябанджі — чужоземка.

Вона й не заперечувала, дістаючи такі відповіді; не дивуючись ні трохи, виходила з духану й терпляче входила без дозволу до другого. Нарешті, одного разу хтось із духанників сказав:

— Три п'ястри грошей за марку, десять пара за папір і п'ять п'ястрів за складання формальної заяви... Витягай лиш. Я негайно напишу тобі дуже розбірливо заяву...

Це був напівбожевільний чодов'яга, волоцюга, якого прогнали з посади вагаря, на тютюновій монополії. Еміне, витягши з - за пазухи гаманця з сировиці, відкрила його й полічила: не вистачало ще 40 пара. А той намігся, що він не писатиме інакше. Якщо треба буде, то він це прохання напише дуже жалібно і воно безперечно зробить велике враження, таке враження, що вони задовольнять її бажання. Жінка подивилася своїми великими, глибокими очима на цього брутального типа з відкритими грудьми й настобурченими вусами.

— Що ж я зроблю, коли в мене аніяк нема? А коли б було, то хіба б я брехала? Зроби, будь ласка! — сказала вона.

У духані було тільки їх двоє. Вулиця спустіла від полудневого сонця. На площі не залишилося нікого, крім півнів, які від часу до часу дерли горло й копірсалися разом з горобцями в купах гною. Чоловік роздумував, а Еміне без перестану кажучи: „я принесу, я принесу“, намагалася викликати в ньому співчуття.

— Чотирі дні, як я не їла гарячої страви. Хіба не гріх, що вони заслали мене сюди, щоб я тут померла з голоду? Ах, в Анкорі я принаймні наїдалася до сходу. Мої очі посмутніли...

Арзухалджі подумав і сказав.

— Ну, йди, клади гроші.

Потім він написав для неї велике прохання, а коли Еміне хотіла віддати йому решту грошей, що була у неї, він не взяв їх.

— Нехай вони залишаться в тебе. Поїси шашлику, — сказав він.

Співчуття трохи наблизило цих волоцюг одне до одного. Еміне не поспішала виходити — вона наче зачепилася за кінець дерев'яного ослону, а арзухалджі, не посипавши папір піском, чекав поки висохне атрамент. Вони розбалакалися. Жінка спитала.

— З цієї ви країни?

Він оповів їй, що він прийшов сюди з грецьких країн, працював на тютюновій монополії за 400 пара в місяць, потім заслаб на голову, яка почала боліти — „і ось тепер, як бачиш — я пишу людям прохання“. Звернувши її увагу на урядовий будинок, він сказав.

— Не шукай у цих діла з розумом... Вони тебе виганяють, а про те, як ти житимеш, вони не думають... Голод — це (що поробиш) така штука, що як впаш, то треба вставати... Нехай би завтра щонебудь зо мною сталося — то хто його знає, де звідси тікати, у пекло, більш нікуди... Неси бо цей папір — подивлюсь, що то вони скажуть? — нарешті порадив він, даючи зрозуміти Еміне, що таким чином їй нема вже чого тут далі залишатися.

Цей папір вона мусіла передати за призначенням — жандармові. Дал Сабри, побачивши крізь двері Еміне, яка увиходила в середину, крикнув — Що таке? Всі справи вже покінчено, а тут тебе ще не ставало, дуже нам цікаво морочитися з Ятик Еміне?...

Прочитавши її прохання, він вкрай розлютувався.

— Невже, сказав він, цю лікарню призначено для твоєї втіхи? Їж, пий, живи спокійно!.. Чудово!.. А чи не хочеш, щоб я тобі таке сказав? Якщо я хоч раз іще почую, що ти переступила поріг установи, я посажу тебе під арешт... Пери

білизну, бери посаду служниці, в'яжи панчохи, заробляй шиттям — ось так і живи... Зрозуміла?... З богом...

Сабри, почувавши, що він подобається Еміне, почервонів. Він не міг забути її очей. Але вона була на рівні морально пропащої — тому він не визнавав за можливе цій звичайній жінці простягнути руку допомоги. Ось ця неможливість і робила його таким хитким і ревним.

Еміне вийшла. Як голодувала вона! І що вже пережила вона за ці п'ять — шість років! Пішла до пекарні. Купила великий білий хліб. Половину своїх грошей вона заплатила за сир, другу віддала за кавун. По дорозі був якийсь сад. Вишукавши свіже затишне місце, вона сіла в холодку. З апетитом наситила свій шлунок. Ще не закінчила вона свого сніданку, як хтось ззаду гукнув.

— Що це ти, Еміне, чи не на гулянку вийшла, дівчино?..

Це був Сервер — грузин з лікарні. Міцний і здоровий як дуб хлопець. Він сів біля неї. Сервер — це був хоробрий чоловік, що бачив багато міст і зробив безліч авантур. У цій країні він нудився без діла. Втікши з дому, він не міг перейти в жодну іншу країну, бо цьому на перешкоді стояла його військова повинність.

Еміне сказала: почнуться пльотки, якщо їх зараз оце побачуть. Сервер відповів.

— Коли так, то ходім,— у цій місцевості десь є вапenna піч, це потайне місце,— ми там тихенько побалакаємо...

Підвівшись, вони пішли. Дійсно там було дуже затишно, дуже свіжо. Сервер скрутив цигарку для Еміне. Задихаючися серед пахоців, що піднімалися від землі після спеки, вони провели тут на лоні природи весь вечір, майже всю ніч.

5

Другого дня грузин Сервер пішов до вірменського срібляника і замовив йому обручку з черню з такою умовою, щоб той кінчив її того ж дня. Потім він ходив по базару з крамниці до крамниці, набрав щось із метр рожевого з буйними рожевенькими галузками кумачу на антари¹⁾, яку в цій місцевості називають фістанликом, трохи кольорової газу, і так злагодив подарунок, розподіливши його на два пакунки. У темряві вечора він поніс його до хати Еміне.

Коли він постукав у двері, жінка давно вже спала. Тому він не міг розбудити її. Та не повертався ж назад. Встромивши руку в середину, він потягнув засув, відчинив фіртку й увійшов до саду. Спочатку він почав стукати в шибку пальцем, але не міг її розбудити. Потім він заторохтів дужче кісточками пальців, як тарахном.

— Еміне!

— Хто там? Чого тобі треба? питала вона.

— Це я. Сервер. Візьми ось це — сказав він.

Але жінка, при звичаївшись до того, що її будило багато різних чоловіків, і переплутавши через це в голові їх імена, одразу не пригадала, хто прийшов та де вона, й тому не пізнавала ще Сервера. Нарешті, вона пригадала. Не сміючи відчинити двері, вона відсунула вікно. На дворі було тихо, приємне світло зоряної ночі, — це була місячна ніч, яка вона буває на високих горах. Підійшовши до краю вікна, в кутку, вона вже досить добре бачила обличчя Сервера.

Там вони почали пошепки, щоб не було чутино сусідам, розмовляти. Ні Сервер не висловлював бажання увійти в середину, ні вона не запросила його. Еміне була дуже здивована пакетом, що він їй подав у вікно. Радісним голосом вона запитала: „О, дівчинко! Для чого ти так витрачався?“.

¹⁾ Антара — жіночий одяг.

Вона зверталася словами — „О дівчинко“ як до жінок, так і до чоловіків, коли її пестили. „Ти витратив всі гроші... Які тут речі в середині?“ — повторювала вона, даючи зрозуміти, що вона не прихильниця до великих витрат, що вона дуже задоволена, що її розбирає цікавість. Сервер відповів:

— Ну, що там такого... Трошки витратив... Зате одягнешся як слід. — Крізь вікно до хати пливла пронизлива холоднеча зоряної ночі. Серед мовчанки, яка раптом настала, їх очі в темряві блищали миготючим облудним світлом, як зірки ночі, — вони розпалювалися від проміння, що одержували одне від одного. Таким робом, поринувши в задуму від тих думок, що набігали, замріявшись, вони мовчки стояли й чекали. Сервер, поворухнувши плечима, сказав.

— Щось зимно стало.

Еміне, користуючися цим принагідним випадком, кинулася до нього, як кішка.

— Зайди в середину. Ти замерзнеш! — відповіла вона.

Турбуючись, щоб холод не напав на Сервера й не спалив його, як блискавка, вона в ту ж мить побігла й відсунула заціпку в середині на дверях.

Тепер, гріючись від палкого віддиху, зачинені в затишку — вони були, звичайно, одне біля одного та й лампи не було, щоб засвітити світло. Сервер витер сірника. Але він оглянув не кімнату, а жінку, що стояла проти нього, він просто в її чорні глибокі очі подивився. Потім вони потонули знову в ночі, в іще більшій темряві. Серед тиші, яка посилює голоси ночі, почулося повільне спускання вікна.

Сервер добре дбав за Еміне. Всю контрабанду, що припадала на його пай з кухні лікарні, весь заробіток — він витрачав на неї. Тільки щонебудь, буває, дістане, зараз же, зробивши пакунка, він як той собака, що має щенят, перелізши через стіну, сам не вигляд слабий та боязкий, але в середині лютий та до нападу готовий, все односив до неї. Він брав матраци й подушки, посуд, миски й інші побічні речі. Тепер кімната як слід вже умебльована, вікно було завішане, на припечку був огонь, а на стіні лампа. Яка була рада Еміне!.. Зв'язавши клуночка, вона часто ходила в парню. Жінки, бачучи, що вона миється великим кавалом формованого мила і розчісується гребінцем з слонові кости, заздрили їй. Сервер заборонив їй виходити з дому, хіба що тільки в парню. Сидячи цілий день сама одна, вона дуже нудьгувала. Та що ж їй залишалось іншого, як тільки слухатися?

Та вороги поширювали чутки про те, що Сервер одвідує цей дім. Сусіди — татари не дуже правда цікавилися цими двома розумними людьми, що не були з їхнього племені, але спостерігаючи що грузин — юнак від часу до часу заходить в середину хати з повним кошиком чи то з клуночком в руці, звернули нарешті на це увагу.

Тимчасом наблизилась осінь. Містечко почало лагодитися до зими. Якось вночі, чавуш після того як Сервер пішов з лікарні, відчув, що в його серці зростають ревності. Він сказав про це своєму близькому другові.

— Ось подивись — но, що робить Сервер... Хоч би нас покликав... — сказав він.

Того самого дня, проходячи бічною вулицею, він зустрів Еміне, яка поверталася з парні. Вона, швидко йдучи й трохи похитуючись, не впізнала його й одразу не звернула уваги... А він, запалившись пристрастю до неї, почервонівши сказав:

— Як ти мені подобаєшся... Я розіб'ю голову цьому твою завгоспу!..

Таким чином вони пробалакали кілька годин. Потім, погодившись обвинуватити Сервера в тім, що він носив подарунки, вони лягли. На другий день Сервера перевели на відстань двох верстов, нібито стерегти мосту. Вони навіть не дали йому можливості побачитися з Еміне. Через деякий час, коли Сабри дали про це знати, він вигукнув:

— Вони примушують нас закривати очі на цю проститутку. Ось я їй покажу! Він наказав покликати Еміне. Доручивши двом жандармам тримати її, він добре таки відшмагав її піхвами наблюки. Потім сказав:

— Чи не казав я тобі, коли ти приходила, щоб ти шанувалася, бо інакше попереламую тобі кістки. Ось і заробила.

Він потроху заспокоювався від кожного свого ляпасу. Безперечно, він мав насолоду з того, що примушує цю жінку коритися собі. Вона терпіла удари цілком покірливо й мовчки. Потім вони залишили Еміне. Вона пішла просто до арзухалджі, якого вважала за свого щирого приятеля, але він вже забув приязнь того дня, коли вона приходила. Швидко - швидко, повідкривавши свої руки й ноги, вона показала йому синяки.

— Подивись, що зробив мені той хлопець — сказала вона. Але сама була задоволена. У її голосі не було суму: їй наче приємно було, що її бив цей молодий вродливий парубок. Її нерви заспокоювалися. Арзухалджі, не розібравши добре, що вона говорила, сказав філософським тоном:

— Вони всі такі — вони кишки вимотають з людини...

Еміне не хотіла залишати цього чоловіка, що добро зробив для неї, без нагороди. Вона витягла з кешені два чарики. Її щедрість відповідала її настроєві.

— Візьми мій борг, бо на тому світі Аллах запитає мене за нього, — сказала вона.

Арзухалджі все ще заперечував.

— Біжи, дівчинко, біжи в своїх справах, я не хочу грошей, — казав він і заплющив очі. Але жінка пишалася зазною насолодою од биття. Її смугляве обличчя почервоніло, а її завжди червоні губи, навпаки, побіліли. Її чорні очі тепер стали втомлені, туманні й гарячі. Вона, як напівп'яна, настоювала, кажучи арзухалджеві:

— Ну, візьми ж, дівчинко.

Інколи вона нібито сама до себе говорила:

— Ах, сукин син, як він поколошматив моє тіло.

Кажучи це, вона, ніби мова йшла за щось солодке, напівзаплющувала очі й ковтала слину. Вона давно вже не куштувала дрючка од чоловіка. Нині це їй було надзвичайно приємно.

Арзухалджі раптом розгнівався. Бо саме тут кілька чоловіка, вийшовши од південної молитви, зупинилися й почали дивитися на них через втрину бюро. Вони напевно будуть глузувати... Що це за прикра жінка... Він підвівся з місця. Те, що було далі, було божевіллям з його боку: він схопив Еміне за комір, потяг її до дверей і, тримаючи за рамена, націлившись піднятою ногою, з усієї сили раптом дав їй стусана в спину. Пльотки про ці події розійшлися по кав'ярнях. Довідавшись про те, що трапилось з грузином Сервером, місцеві покидьки громадянства одного часу по ночах почали блукати перед хатою Еміне. Казали навіть таке, що раз удець двоє шибеників, силоміць відчинивши двері, увійшли в середину. Правда, казали, що одвідувачами її дому були не тільки ці двоє, а ще й араб - антаблієць. Еміне не знала про всі ці пльотки. Вони ж були брехнею. Бо в дійсності одного разу, коли її не було вдома, жінки татарки прийшли до її хати й всі її речі, що там були, навіть матрац, крадькома забравши, винесли з собою.

Поліцай не схотів слухати її скарги. „Що це там за речі? Що це за майно у тебе? Ми ще не забули, як ти приходила й махала руками перед жандармами“ — казали вони.

Еміне хотіла утекти до Сабри, але довідалася, що він поїхав у відрядження. Власне, коли пограбували її хату, вона якось не дуже й горювала, бо думала, що з цього приводу їй доведеться йти до жандармського мюлязіма, і тому раділа.

Тепер, зрозумівши, що надія її одурила, вона одразу впала в розпуку: „Мені залишилася одна лише тверда лавка. Вони забрали навіть гребінець з слонової кістки — від цього найбільше у мене й болить душа“...

Так кажучи, вона одного разу пішла з своїм горем до жандармерії. Ніхто не висловив їй співчуття, з неї просто глузували. Нарешті, коли установи почали пустити й службовці потроху вже розходилися, жандарми боючись, що тут її побачать, прогнали Еміне. Вона перебула ніч, сумуючи в порожній хатині. Від часу до часу, ніби щоб заспокоїтися, вона казала: „Я мушу переконатися, що мюлязім справді поїхав у відрядження, хоч би він за це знову мене побив“. Але мюлязім ще не приїздив. Еміне на цей раз, голодна й обідрана, блукала по базару біля пекарні й бакалійних — її скрізь лаяли й проганяли. Іноді перепочивала на баштані десь, а то й у полі просто. Подеколи стрічалися люди, що бажали сварки — вони, пожартувавши з цієї безсилої жінки з темними з голоду очима, замість того, щоб подати їй милостиню, реготалися поміж собою.

Вже почалися холода, дощ ілляв без кінця, іноді падав сніг. Блукаючи по майданах, Еміне стукалася в двері домів, де димували коміни, й прохала хліба. Але здебільшого їй відмовляли. „Ще не випікся“ — або „Будемо в піч садити“... і таке інше.

Одного разу вона прочекала біля дверей поліцейського комісаріату з ранку до вечора. Подивившись з середини одним оком крізь двері на фігуру Ятик Еміне, якийсь суб'єкт вигукнув: „Хоч би ти й сорок днів чекала, даремно!“ Трапилося, що один з поліцейських, якого нещодавно взяли на службу, молодий хлопець під впливом співчуття розкрив свого гаманця й витяг один піястер. Один піястер — це визначало великий шматок хліба. Але як тільки око поліцейського комісара помітило цей намір подати милостиню, то він раптом спалахнув, заблищав очима й сам вибіг на двір, вигукуючи:

„Не давай, не давай“!..

Простягнута рука Еміне так і залишилася в повітрі. Ще один стусан від жорстокого життя на цей раз зовсім прибив цю жінку до землі. Як довгий важкий ланцюг, кожна ланка якого була злиднями й тортурами різного гатунку, це життя охопило її тіло, гнало її й розчавлювало дощадку. Це не алегорія, це була дійсність. Вона з глибоким фаталізмом терпіла все це. Але вона не зустрічала ще такої великої міри підлоти. Вона з безмірною тугою в очах і з нестерпною п'ятнадцятилітньою скорботою в серці довго-довго дивилася на комісара. Потім знову, не кажучи ні слова, як виснажений вовк, на якого накинута й гризуть, вона вийшла з двору установи й похитуючись пішла.

Дехто з впливових значних людей, бачучи, як Еміне блукає по базарах, хитаючись і випрошуючи милостиню, бачучи, як її проганяють, одягли свої тюрбани й пішли до каймакама. Це було чесне містечко, — ануж як ця жінка помре буває з голоду, бо не було нікого, хто б допоміг їй, — це ж був би гріх. А коли б написати до вілайету, щоб її перегнали до іншого міста, то напевне, був би в цьому успіх. На це каймакам сказав:

— Що робити? Як я таке напишу? Проте він погодився, що очевидно, нема іншого засобу. Він написав відношення куди слід, — цей папір звідси надішлють до вілайету, потім ще далі й ще далі. Хто може знати, за скільки місяців він повернувся б сюди, та й то, коли б було дано дозвола.

Повернувшись з округи, Дал Сабри трохи змилювався, — він надіслав пекареві наказа, щоб той видавав їй щоденно порцію хліба. Еміне від цього хліба мюлязіма дістала якесь особливе задоволення. Приходячи до пекарні, вона казала табельникові й пекарям:

— З'їдаючи один кавало́к хліба, я тисячу разів дякую. Нехай буде його життя щасливе, суворий хлопча! — так кажучи, вона давала зрозуміти своє

задоволення. Але табельник хитрував: в деякі дні, коли Еміне приходила до пекарні, він казав їй: — Дівчино, я ж тобі вже дав. Ну?... Яка ти нахабна! Геть!.. — лаявся він. А люди, що були тут, вірили йому: „Гай, гай... Як соромно. Коли б їй дозволили, вона б з'їла всю пекарню...“ Так кажучи, вони розмовляли з табельником. Так бігли дні за днями й ставало все більш таких днів, коли їй не давали хліба. У Еміне не було сили ні сперечатися, ні скаржитися, ні боронити свого права. Дістаючи такі відповіді, вона, повернувшись, ішла собі геть.

Одного разу вона насмілилася. Бо минуло вже два дні, як вона нічого не мала в роті, крім листя зрізаної капусти з городу її сусіда. Коли пекар сказав:

— Та ти допіру взяла... Чи не по п'ять пар порцій щодня ти будеш їсти?... вона простягла руку й вихопила з печі гарячий білий двохфунтовий хліб, переломала його пополювині й відкусила великий шматок. Пекарі кинулися, щоб одняти у неї з рук, і намагалися витягнути його з рота. Вони притисли її. В цей момент хтось підбіг і, стукнувши добре хлопців, вилаяв пекаря:

— Ось, подивись на цих собак. Хіба ця голодна жінка не може поїсти хліба?... кричав він. Це був арзухалджі. Проходячи й побачивши таке знущання, він не витримав і вмішався в цю справу. Люди, знаючи, що це сутяга, побоювалися його. А він безперестанку лаявся. У їх інбарах повно хліба. Можна годувати ціле військо. Невже ви не дасте цій публічній жінці шматка хліба?.. Які ви мерзотні люди!.. В цей час один з чалмоносців, поляпавши арзухалджі по спині, напівзагрозово, напівувічливо сказав:

— Ходім, для чого це все? Ісмаїл ефенді робить нам всім халепу?.. Він пішов з завулку. Коли всі розійшлися, пекар сказав:

— Може його привабили очі цієї проститутки? Знайшовсь наставитель... Ах, ти заразо. Як стукну я тебе по башці лопатою! А добродію казнодію нехай, собака, молитесь...

Трохи згодом він підперезався хусткою й пішов просто до жандармського мюлязіма, наче та особа, честь якої ушкоджена:

— Мій паша — сказав він — вибач, — цій бридкій жінці я зовсім не буду давати хліба, бо серед базару образили мою честь...

Дал Сабри в цей момент був дуже зайнятий бандитськими справами. Він нервувався:

— Кинь, — нехай проститутка поголодає.

На другий день, коли прийшла похитуючися Еміне, до неї загукали:

— В другі двері. Вони припинили твою пайку...

В середині жовтня була холодна ніч, ішов дощ із снігом і віяв великий вітер. Дал-Сабри лежав у своїй кімнаті. Вони з його приятелем чаушем підсунули до себе жаровню й балакали в темряві, палючи цигарки. Дим від їх видихів клубився над полум'ям червоного вугілля, згортаючись як квітки бавовни, потім ті квіти розбивалися одна об одну й танули. А що якби вони пішли навпростець, якби вони постукали у двері, може б з цього й вийшло що? Еж вийшло у грузина, а чого б і їм не пощастило? Проститутка всієї околиці не мала б прав їм одмовити... Врадивши так, вони підвелися й, завинувши свої голови добре покривалами, вийшли в завулок. Вони не бачили землі, по якій ішли, хлюпаючи по калюжах та по багнюці, — вони йшли швидко, не розмовляючи. Нарешті, дуже задрімавши, не зважаючи на холод, вони дісталися до хати. Чавуш натиснув на двері — вони були не засунені на засув. Дивно, — а де ж це хатні двері? Мацаючи руками по стіні, вони потроху посувалися. На їх обличчя падали й приліплювалися пластівні снігу.

— Нам доведеться так до ранку тут блукати — казали вони. Потім намацали руками цегляну лавку долі.

— Ось і двері знайшлися! вигукнули вони. Почали шукати ручку. Але

й ці двері були розчинені. Невже жінки не було вдома? Вони увійшли в середину. Тут не почувалося жодного шелесту, хоч вони й притишили свій віддих.

— Гей - Гей! Еміне! — вигукнув Дал Сабри. Але не було відповіді. Він шукав у кешені сірників і не знаходив їх. Почував, що знаходить у кешені рукою то ножики, то якісь папірці, то ще щось. Нарешті, він налапав напівпорожню пачку сірників. Він потер їх об сірчаний папір. Вони не горіли, очевидно, від вожкости. Зіпсувавши таким чином чотири - п'ять сірників, він освітив млявим фосфорним блиском, ніби місячним промінням, темну середину кімнати. Маненький, слабенький вогник. У кутку, зібгавшись вдвоє, на шматку килимчика лежала якась постать. Радісно вони вигукнули: — Га, тут!..

Сірник погас. Але хіба й без сірника не можна? Чавуш, зорієнтувавшись в темряві, попростував у кутку. Він простяг свою руку і раптом переляканим тоном вигукнув: — Ой, вона вмерла!

Ятик Еміне з голоду і холоду загинула мабуть зовсім ще недавно.

— „Пробач мені. Іч яке виходить підле діло“. І цей тип ще раз пошукав її, щоб потримати її хоч мертву.

— Гей, гей. Я спізнився — вона вже мертва — сказав він. Де який час вони стояли, як дві підлі тварини, яким на думку спали брудні речі. Потім проказавши:

— Гайда, пішли! — штовхаючи один одного, вийшли, й серед снігу, що крутився від вітру, лаючися побралися до дому.

Від перекладача. Рефік Халід народився р. 1887 в Стамбулі в родині скарбника міністерства фінансів. Він не дістав закінченої освіти: спочатку вчився вдома, а потім в т. зв. султанській школі в Галата Сарай, але не закінчив її, вступивши на посаду в міністерстві фінансів. Склавши іспити в вищу школу права, він покинув службу й почав мандрувати по Анатолії. Його школою стало саме життя. Тому й сам Рефік за себе каже, що він не вчився писати, а був самоучкою в цьому ділі. Анатолія дала найліпші матеріали для його творчості й життя тамтешнього люду найбільше відбилася в його творах. Зробивши потім подорож по Європі й повернувшись до Стамбулу, Рефік почав співробітничати в журналі „Багатство наук“, як перекладач, коректор, кореспондент тощо, потроху переходячи від журналістики до красного письменства. Працюючи потім в журналі „Майбутній світанок“ й заснувавши літературний гурток у 1908 р., Рефік гаряче поринув у письменницьке життя. За нього він каже, що письменницька молодь ще не знала напевне, що й як робити, без кінця засідала й сперечалася, більш мріючи й будуючи свої пляни, ніж працюючи. Він робив спробу нарешті заснувати власну газету „Останні новини“, але вона припинилася на 15 - му номері. Тоді він почав працювати вкупі з Ахмед Ісміном в газеті останнього „Голос нації“, вміщаючи там сатиричні твори, в яких він висміював побутові недоліки й зловживання діячів молодотурецької партії „Єдність і поступ“. Декілька таких сатиричних оповідань, що він вмістив під псевдонімом „Іжак“ в журналах „Перо“ та „Натовп“, він видрукував окремою книжкою під назвою „Балачки Іжака“. В наслідок цього молодотурецький уряд примусив Рефіка мовчати, забороняючи ті газети, де він друкувався. Коли його друга Ахмед Іхсана було призначено в дирекцію муніципалітета, Рефік одержав там посаду секретаря. Але незабаром уряд заслав його до Сінопу. Через деякий час його амнестували, й він вже з Біледжику повернувся до Стамбулу, почав брати участь у молодотурецькому русі, співробітничавши в „Новому журналі“. В роки замирення після всесвітньої війни, Рефік почав брати активну участь в політичному житті Туреччини, ставши одним з членів ради партії „Воля й згода“. Одночасно він працював, як головний редактор газети „Ранок“, вміщаючи тут свої політичні статті, які були для багатьох діячів дуже неприємними. Нарешті він одержав посаду директора пошт і телеграфу. Після відходу його партії від участі в владі Рефік видавав гумористичний журнал. Коли ж стамбульський уряд упав і влада перейшла до анатолійської національної партії, Рефік примушений був покинути Стамбул і виїхати до Сирії. Нині він живе у Бейруті.

„Народні оповідання“, „Серед таємниць Стамбулу“ й інші твори Рефік Халіда користуються широкою популярністю. Сюжети беруться з глибини життя мас, трактовка реалістична, мова літературна, але близька до щиронародної. Оповідання, що подається нижче, „Ятик Еміне“ взято з його збірки „Народні оповідання“. Воно яскраво змальовує нещасну долю турецької жінки, якій дуже важким шляхом доводиться йти до своєї емансипації. Героїня гине під тиском нелюдських переслідувань, забобонів, побутової темряви. Але те, що її гнобителі вже почувають непевність своїх вчинків, свідчить, що лід традицій вже зламано й турецька жінка йде до свого визволення.

АХМЕД ХАШІМ

ЗНОВ ЗИМА

Знову сонце на заході. Вечір.
Бездомні птиці кружляють, крячуть,
над полями ронять біль.
Безлюдні долини мовчать у журбі,
мовчать і сумують у думках осінніх.
На жовті дороги — густе моросіння.
Не пройде ніхто, не проїде.
Тільки помах крила.
Та чорна без краю рілля
простяглася до неба смутного.
На обрії туга, тривога...
Скрізь моросіння і мряка сумна...
Знов зима, знов зима.

Переклад Н. Щ.

ОМАР СЕЙФ ЕДДІН

ВЕРБЛЮД

Мустан - Ага народився й виріс в Едірне. Але будиши циганом, він не міг довго сидіти на одному місці. Він вирішив почати мандрівку по чужих країнах, прикинувшись арабом. Його масне обличчя дуже темне на колір. А очі з жовтими білками були дуже великі, дуже блискучі. Він запустив довгу кучеряву бороду. На голову надів чалму з аба¹⁾.

Він прийшов до Стамбулу. Почав називати себе Абдул - Менаном. На кінськiм базарі, серед купівлі - продажу осликів, кожна людина його вважала за хаджі²⁾. Щоб не догадались, що він циган, Мустан - Ага завжди, мов той фанатик, виконував серед гомінкого мечету молитви й п'ятиразовий намаз³⁾, не пив води з чашки без бесмеле⁴⁾, а, зачувши голос муедзіна, казав: „Великий Аллах! О, милосердя пророка Аллаха!“ — і зараз же припиняв усяку іншу розмову.

Одне тільки було в нього бажання — зібрати трохи грошей, оселитися в якимнебудь далекій анатолійській містечку, нібито араб із Мекки, одружитися там з біленькою турецькою дівчиною, зовсім забути своє ганебне циганське походження й жити, як освічена людина. Стамбул не сприяв цьому намірові: сюди дуже часто приїздили люди з Едірне. Він переїхав до Бруси. Але й там не знайшов спокою. Нарешті, опинився в Чанак - Кале. Його професією було акробатство. Він добре заробляв. Під його коротким джубе, як одинока ознака його національності зберігся довгий червоний пояс.

Він швидко заприязнився з людинністю містечка. Як і давніше, він робив щодня в джамі⁵⁾ п'ять намазів. При кожній нагоді показував свою побожність усім, хто приходив до нього, і удавав, нібито вірить у чудовні випадки.

Те, чим Анатолія відрізняється від Румелії⁶⁾ й що завжди дивує приїжджих, — це верблюди. Мустан - Ага сорок років не виїздив із Едірне, тому й за все своє життя ще не бачив верблюда. Він сказав від щирого серця: „Я тут примощуюся... якщо мені пощастить утворити власну родину, то я куплю собі верблюда та й їздитиму на ньому верхи...“ Йому дуже подобалися ці благословенні тварини, що перед ними кожний приголомшений ослик у цих вузьких вулицях проходить швидко - швидко, розгублено тупаючи.

Одного разу в джамі він, глибоко замислившись про свої справи і удаючи, що слухає слова казання, раптом почув слово: „верблюд“. Він наставив уха.

¹⁾ Спеціальна матерія для чалми.

²⁾ Хаджі — людина, що побувала на прощі в Мецці; це людина благочестива, що у всіх у пошані.

³⁾ Намаз — релігійний обряд обмивання, який побожні мусульмани роблять п'ять разів на день.

⁴⁾ Бесмеле — молитва, вірш із корану.

⁵⁾ Джамі — головний мечет міста.

⁶⁾ Румелією називають західні частини Туреччини, де багато греків.

На високій катедрі стояв зворушений хаджі: нібито сперечаючись з якоюсь невідомою людиною, підіймаючи голос, б'ючи кулаком по книжці в чорній оправі, він палко говорив про благословенність і незрівняну красу цієї тварини. Він казав:

„Панове! Це райська тварина! Їсть вона зовсім мало, а везе дуже багато. Взявши труну нашого преподобного господаря Алі, вона завезла її¹⁾... Куди? Про те тільки Аллах знає. Скільки б'юків на неї не навантажили, біди ніякої не буде. Але... О! І гадки не май сідати на неї! Ах! Ти сядеш на янгола — не на верблюда!.. Дозволено сідати на верблюда тільки тоді, коли їдеш до Кааби, і не дай боже сісти на нього й поїхати не до Мекки, — тут тобі й кінець! Кістки твої змішаються з м'ясом!..“

Парафіяни слухали, пороззявлявши роти, слухали, мов ту команду, а хаджі ще довго - предовго вихваляв верблюжий лій, його вантаж, його горб... Хитрий Мустан сказав на думці: „Мене не обдуриш! Чому не можна сідати на нього, коли їдеш не до Мекки, а як до Каби, то можна? Хаджі теревені править!..“

Натовп після казання розійшовся по своїх домівках спати. Година була ще не дуже гаряча. Мустан вийшов з хати. Пішов за місто, де на полях саме сходила пашня. Колинебудь і в нього буде земля, колись і він забуде, що таке безпритульність. Заведе собі господарство й житиме тут у містечку, як поважна людина. Так міркуючи, він несподівано побачив біля себе, край дороги, жовтий горбок. Він зупинився. Подививсь. Посміхнувся. Це був молодий верблюд. В'ючного сидла на нім не було. На спині ситий горб. Верблюд подивився здивовано своїми чорними, сурм'яними очима. Мустан ще ніколи не бачив так близько верблюда. Підійшов ще ближче й почав гладити його рукою по горбові. Горб був м'який, як пух. Верблюд не лякався й лежав собі, як і раніш, спокійно. Мустан запустив, мов гребінець, свої пальці в його густу чудову вовну. Верблюд був гарячий. Раптом у Мустана народилося чудне бажання: сісти на нього верхи... Але він пригадав слова хаджі, сказані півгодини тому. Він нахмурився. Подумав. Сам до себе промовив:

— Хіба що станеться, коли я сяду на верблюда? А ну, відважуся... А що казав хаджі?.. А, це дурниці... Він так умовляв тих турків, щоб вони всі ходили пішки...

Мустан почухав свою масну чорну потилицю. Він не вірив нічому на світі, а з того всього, чому ніби вірив, сміявся подумки. Як це людині прийде кінець від того, що вона сяде на цю тварину? Наче ця тварина чимсь відрізняється від коняки або ослюка. Що таке кінець? І чого ніхто досі не вбився? Він ніколи не чув, щоб хто вбився, впавши з верблюда. Зрадивши, він вигукнув: „О, Зороастре!“ і прочитав бесмеле, переплутавши його з авзом...²⁾ Він скочив на рамена лежачому верблюдові. Коли Мустан усівся на його м'якому горбі, верблюд, що раніш спокійно жував жуйку, зразу підвівся. Мустан, щоб не впасти, що сили вчепився йому в густу вовну. Сидячи, як на вершку високого мінарету, він бачив, що до землі дуже далеко. Верблюд став на ноги... Він струснувся раз. Щераз поворухнувся. Не можучи скинути ваги, що була на ньому, почав стрибати. У Мустана з переляку похололо в печінках. Він почав репетувати на все горло. А верблюд, іритуючись від його крику, все більше й більше кружляв по пшеничних ланах край шляху й витоптував їхні вруна.

Недалеко, під шовковицею, спало три хлібороби. Вони прокинулись від жалібних зойків Мустана і всі троє кинулися з серпами в руках на допомогу.

¹⁾ Є ісламська легенда про те, що труну з пророком Алі поклали на верблюда й той завів її десь до райських місць.

²⁾ Бесмеле та авз — дві мусулманські молитви, переплутати які не може навіть неписьменний правірний.

Як скажені, вони бігали за верблюдом. Перегукувались. Дуже намучились, поки піймали його. Тоді Мустан сказав:

— Нехай Аллах віддячить вам. Коли б я впав, то побився б на смерть. Зніміть мене.

— Злазь, свине, хамло!

Ці три хлібороби були власниками поля, що він їм витолочив. Очі їхні були повні смутку. Вони стягли Мустана за ноги.

— Яким таким правом, проклятий цигане, ти потолочив верблюдом наші лани?

Так сказали й зробили з його яєшню. Від стусанів кулаками та держаками серпів Мустан не міг і слова вимовити.

Поки йому отак дякували, верблюд вийшов на шлях і невдовзі зник. Хлібороби, гадаючи, що Мустан уже помер, узяли його та кинули в далекий яр.

Прийшовши до пам'яті другого дня увечері, Мустан не міг устати. Справді у нього кістки перемішалися з м'ясом. З рота і з носа бігла сукровиця, і од неї червоніло все його обличчя. Він з напруженням повів очима в бік Румелії, в той бік обрїю, де заходить сонце. Сумно, сумно він подививсь. Коли б він міг піти, навіть не заходячи до містечка, простим шляхом до Стамбула, він зразу ж попростував би до Едірне.

— О, моє циганське життя! — простогнав він... Так, його циганське походження було для нього єдиним щастям. Не треба ні тієї Мекки, ані того верблюда, — цієї чудової благословенної тварини, на яку тільки спробуй сісти, то вже й упав на землю сам і розкрявавивсь.

МИЛОСТИНЯ

Дурмуш - Ага непорушно лежав на ліжкові й, не відриваючи очей, дивився на стелю. Вже дві години, як він ніби лічить старі балки. Його обличчя на колір було таке, як земля. Його руки, що лежали поверх червоної ковдри, зовсім не були подібні до людських членів, — так вони висушили, були такі безсилі, нежиттєздатні...

Ледве чутним хрипким голосом, він промовив:

— Ох! Я вмираю!

Стара, дуже горбата жінка, що сиділа біля коміну, підвелася. Вона подивилась на хворого.

— Ну, ти! Мовчи, мовчи! Не белькочи як божевільний.

— Я сказав, що вмираю, жінко.

— Ну, мовчи, мовчи!

Дурмуш - Ага не підводив своєї голови з подушки в пошевці з темної тканини. Він не міг поворухнутися ні туди, ні сюди. Він тільки повертав свої очі. Щоб побачити те, що було перед коміном, він повертав білки очей, наближаючи чоловічки аж до краю очних ямок. Оце в такому стані бідолаха був уже цілий місяць. Хоч він день від дня все слабшав і наближавсь до свого кінця, його дружина повторювала, що в нього нічого особливого немає, і в головах не покладала, щоб він умер. Нічим, крім очей, він не міг ворухнути. Всесь його тулуб завмер. Ні їсти нічого, ні навіть випити краплини води він не міг. І казав на думці:

— У мене лишилася тільки душа. Але й вона вийде.

В його грудях трохи нижче горла щось дуже клекотіло. Мабуть там і була ця душа. Вона мусіла вилетіти з носа чи з рота разом з його віддихом. Він простогнав.

— Ах, що я таке вчинив, що цього діждався?

Він був безглуздий. Він одволював усяку справу. Склавши собі трохи грошей на прощу до Мекки, він завжди шукав приклучки, щоб не поїхати.— „Ну, цього року, ну, на той рік“—і хоч уже цілком зібрався до подорожі, та так і не поїхав.

У нього було два сини, але один одного гірший. Навіть, коли він був ще дужим, вони казали, дивлячись йому просто в вічі:

— Коли ж він здохне?—і таке інше.

Треба було, щоб він ще до хвороби, приділивши щось із своїх коштів на милостиню й боговгодні діла, оддав на сховок якійсь надійній людині. Та вже давно пора перепорилась. Невже він ще зможе прожити до вечора?

Він сказав.

— Ану поклич хаджі - Агу¹⁾.

— Що ти хочеш робити?

— Поклич, я складу йому свій заповіт.

— Ось помовчи, лишень! Не белькочи, як божевільний!

Очі хворому заблищали, як розтоплена цинобра. Його бліді губи тремтіли. Він стиснув щелепи.

Цей хаджі Ага, його сусіда, завжди радив, щоб він не забував відкладати на боговгодні діла. Він казав:

— Не почувеш, як прийде смерть. Одного дня вона всіх нас передусить. Поки чоловік живий, здоровий, він мусить скласти заповіта й залишити хоч трохи грошей на поминки за його душу, а також на роздачу милостині. Адже по його смерті ніхто не потурбується принести для роздачі й шматка хліба. Не знайдеться й такого, хто міг би прочитати ясин чи фетха²⁾. Можна залишитися без пам'ятника.

Тим часом у скринці Дурмуш - Аги відкладено гроші навіть на те, щоб по його смерті викопати колодязя³⁾. Він хотів примусити дружину покликати свого сусіда, щоб скласти заповіта, як використати гроші, які він заощадив собі на прощу до Мекки, на ремонт мечету. Та дружина була дуже вперта; вона не дозволяла йому навіть нагадувати про смерть, що його вже справді перемагала. Він втратив голос. Коли б він крикнув. „Хаджі - Ага! Хаджі - Ага!“— то однак ніхто не почув би. Він бачив, як його дружина перед коміном, розв'язавши головну хустку вишневого кольору, розчісувала своє волосся, пофарбоване хною... Це була надзвичайно вперта жінка. Вона нічого й нікого не слухалась, а в голові в неї все переверталось: кажучи „Ной“, вона не хотіла сказати „пророк“⁴⁾. Дурмуш - Ага, будучи молодим, тяжко бив її за цю впертість. Та хоч він і вправлявся на цій роботі,— все одно не міг відвчити її від цього. Цей норів перейшов і до її дітей. Вони були вперті своєю поведінкою, вони тероризували все село. Як із своїм батьком, так і поміж собою, вони поводитися брутально.

Ще де та смерть його блукає, а вони вже почали сваритися за спадщину. Про те, щоб замовити надмогильний пам'ятник, або щоб прочитати за нього ясин чи влаштувати мевлюд⁵⁾ вони зовсім не дбали, вони навіть це цікавилися, де його поховать.

Палке тремтіння в середині його грудей почало пекти, як огонь, як отрута. Тепер він каявся за своє недбальство. З останніх сил він прошепотів до своєї дружини.

¹⁾ Назвисько „хаджі“ показує, що він побував у Мецці. Така людина у всіх була в пошані.

²⁾ „Ясин“ і „фетха“ — поминальні магометанські молитви.

³⁾ Кожен правовірний мусулманин вважає за свій обов'язок зробити для спасіння своєї душі, залежно від заможности, такі боговгодні діла: поїхати до Мекки, викопати колодязя, зробити водограй, спорудити міст, тощо. А найбагатші — побудувати тюрбе або мечет.

⁴⁾ Зміст дотепу автора такий: хоч для всіх очевидно, що Ной, мовляв, пророк, але дружина Дурмуш - Аги така вперта, що навіть проти цього могла сперечатися.

⁵⁾ Мевлюд — поминки.

- Ох, я вмираю! Поклич бо цього хаджі - Агу!
- Ось помовчи лишень!.. І що ти робитимеш з отаким пройдисвітом?
- Я йому щось скажу...
- Скажи мені!
- Жінко, я вмираю... Поклич бо цього хаджі, хай я скажу йому своє останнє слово...

— Ось, помовчи, лишень!.. Розімкни свої уста на добре ¹⁾.

Місячне проміння, пройшовши через вікно, освітлювало дружинине волосся, пофарбоване хною. Розчесавши його, вона знову пов'язалась головною хусткою. На її маленькім зморшкуватім, негарнім обличчі великі блакитні очі здавалися зовсім чужими. Під її великим носом були вузькі, стиснені губи, що ніби завжди про щось міркували. Вона перегортала у пічці. Повітря, що дуло від дверцят, викидало попіл та вугілля. Вона підмітала своїми засохлими руками ті місця, де сипавсь попіл.

Хворий наче чхнув і щось вигукнув. Вона повернулась, подивилася. Спитала.

— Чого тобі треба?

Ага не відповів. Він доходив. Дружина встала. Наблизилась до ліжка. Нахилившись, подивилась в обличчя своєму чоловікові. Його очі були заплющені.

— Ти заснув, чи що? — вона вагалася.

Доторкнулась до його грудей. Вона не вірила в його смерть.

— Він заснув — сказала вона й ждала - ждала.

Та Дурмуш - Ага вже не прокинувся. Його сини, як голодні вовки, накинулись на майно: ще не просохла земля на батьковій могилі, а вони вже зчинили сварку. Речі, яких було по дві, вони ділили — одну одному, другу — другому, але непарних речей вони ніяк не могли поділити. Наприклад: батькове хутро, шовковий килим, молитовні килимчики, тощо, вони поділили між собою попере-різувавши їх посередині навпіл. Та й хата була непарною. Вони й її зруйнували. Двері, вікна і всі частини вони переділили навпіл, по справедливості. Такий переділ тривав трохи не місяць. Будівлі Дурмуш - Аги були зовсім знищені. На найвигіднішому місці в селі віяли вітри, а в саду сидів пугач...

Хаджі - Ага одного разу, проходячи повз цю руїну, побачив двох синів сусіди. Вони обидва вхопились руками за худу собаку.

— Я візьму!

— Ні, я візьму!

Отак сперечаючись, вони стояли. Хаджі - Ага підійшов до них і запитав.

— За що ви сваритесь?

— Не заважай! — одмовили вони, щоб одкараскатись од нього.

Хаджі - Ага зрозумів, за що тут спірка. Від їхнього батька залишився ще собака, за якого вони цупко вхопились руками. І обидва вони не хотіли одмовитись од свого права. Нарешті вони врадили й цю тварину поділити, пере-різавши її на - двоє.

Хаджі - Ага сказав.

— Облиште! Собачого ж м'яса не їдять, кістки нічого не варті, та й шкура ні до чого не судна.

Старший сказав.

— Ну, а що ж мені, дядю, робити?

— Зроби боговгодне діло...

На цей раз запитав уже молодший.

— Що ж то за боговгодне діло?

¹⁾ Цебто: не кажи недобрих, дурних слів.

— Не перерізуйте цього собаку, облиште його, нехай він виє за душу вашого батька“...

Брати подивились один на одного. Це була цілком слухна порада. Вони обидва відмовились від свого права. Залишившись без господаря, собака на цих руїнах від голоду, відсутності води та холоду заводив і стогнав цілу зиму. Людність села, якій дуже дошкуляло це денне і нічне виття, гадали, що голодний зойк цієї нещасної тварини зв'язаний з її співчуттям до померлого господаря.

„Коли б покійний Дурмуш - Ага не був такий скупий, та прищепив був своїм синам любов до батька, як прищепив любов до господаря оцій собаці, він не залишивсь би без надмогильного пам'ятника, як і без мевлюду, та без милостинь, він не лежав би під землею без боговгодних діл на сьогодні!“ — казали вони.

КАПІТУЛЯЦІЯ

Від 17 - ти тисячної турецької армії, що два роки тому захопила й пограбувала околиці Гуджа, залишилося в цій фортеці тільки 150 чоловіка салдатів, як спогад про ту подію. Ось вже друге літо вони дожидали приходу падишаха. Ясно, щоб здобути Кизил - Алму, то треба йти звідси. На початку осені вночі від Гамзебея прийшов молодий вістовець. Від нього довідалися, що падишах на перським кордоні. В той час, як бойового припасу та зброї було досить, харчів було тільки на 3—4 місяці. Що вони робитимуть? Не було змоги вирушити до Тата. В цій країні тільки птиці літали. Навіть караванів ніде не було видно.

Вдивляючись з високого бастіону через маленьке віконце з залізними ґратами, вдивляючись у безлюдний простір з його лісами й горами, як хвилями, Бархан - бей сказав: „Аллах керим!¹⁾“ і похилив голову.

Старий вояка офіцер Махмуд - Ага щоранку багато думав, вишукуючи пляну. Він порадив зробити наскок на містечко Адельсберг, Ризгіндж чи Берг, де ще залишився провіант. Він казав:— „Грубін дуже багатий. Ах, коли б ми могли розгромити його!“

— Ми залишимо в середині 50 чоловіка варті.

— Як же ми в такому разі зробимо наскок з 100 чоловіками?

— Якось зробимо.

— Але ж 50 душ не втримають цієї фортеці!

— Ми через 10 день повернемося сюди.

— Через 10 день! Сказав же ж. Через десять годин якби ти знав, що тут тільки буде!..

Бархан - бей, дуже розумна людина, зпоміж твердих був найтвердішим. Погляд його чорних очей завжди блищав з - під темних окулярів. Він не був ні аристократом, ні рабом. Він був близьким родичем героя Кудуз Фергата, нащадка Баязида, велетня, відомого тим, що змилювався над Анатолією. Але він зовсім не був подібний до нього. Той лабетами своїми шматував крицеві лати, як папір, товсті залізні щити доразу розбивав ударом свого кулака. Легенько підіймав він десятипудові каменюки й кидав їх на двадцять кроків. Такої сили у Бархан - бея не було. Бархан - бей мав короткий тулуб з крепкими грудьми й — дивитись — трохи важкуватою круглою головою. В цій голові, яка ніби від своєї ваги нахилилася на один бік, не припинявся рух думок, не згасав огонь гострого розуму. Цей цінний огонь підніс його на височинь найславетніших командирів. З наказу падишаха під час цієї безкінечної, багаторічної війни йому доручили найдаліший пункт, передову фортецю. Поки прийде армія, він мусів за всяку ціну триматися в оцій самотній фортеці. Виділити частину салдатів

¹⁾ „Аллах - Керим“ — значить „Господь великий“, — цебто — здаймося на волю божу. Вислів побожного фаталіста.

для наскоку на ворога аніяк не можна було, бо довідавшись про це, вороги зараз же всіма силами напали б на фортецю. Та й справді, що це за сила? Сто п'ятдесят чоловіка!..

Войовничий Махмуд не раз запитував:

— Що ж ми робитимемо, коли кінчиться провіянт?

— Аллах керим!

— Але ж узимку напасти буде вже важко, мій беку!

— Аллах керим!

— Цебто?

— Буває, наприклад, що успіх, як то кажуть, падає під ноги...

— Але ж поки той успіх, а ми бува попадемо в облогу?

— Аллах керим...

Махмуд - Ага добре казав. Це місце, мов той забутий серед океану острів. До найближчого селища треба йти два - три дні. Коли зазимиться, заготівля провіянту буде неможлива. Тоді їм доведеться, покинувши фортецю, спішно відступати до Тат. Щоб вони робили протягом декілька днів серед ворогів - мартілусів, ускуфів, мурлаків, хайдуків? В той же час падишах все ще не перейшов Румелії. Це означало, що він цього літа не прийде з своєю армією. Пробувши чотири роки на війні з ворогом, сивоголовий і сивобородий Махмуд - Ага вважав молодого командира, що довіряв йому, за простака. Той завжди кінчав справу надіями. Ведучи далі розмову, він сказав:

— Коли надіятимемось, що падишах не прийде, то що ж тоді буде?

Бархан - бей замислився:

— Не турбуйся, Махмуд - Ага, — Аллах керим!

— Але...

— Я ж кажу: „Аллах керим“!

У цю мить у відчинені двері ввійшов присадкуватий, довговусий, товстий сержант. Він промовив:

— Мій беу! Вартовий лівої башти повідомив, що видко здалеку якийсь караван; я пішов і глянув. Мені здається, це зовсім не караван. Це мабуть салдати.

— А багато їх?

— Може триста, або чотириста чоловіка.

Махмуд - Ага промурмотів:

— Це мабуть гайдуки...

Бархан - бей, що сидів біля вікна, раптом встав і сказав:

— Я подивлюся.

Він швидко вийшов з кімнати. Він стрибав через три східці вузьких сходів трохи освітлених промінням, що проходило через амбразури. За ним пішли й Махмуд - Ага з сержантом. Бархан - бей уже уважно дивився з башти, до якої вони підходили. Сама ж башта були осяяна ясным промінням сонця, що тільки не зійшло.

— Шувалії!... — промовив Бархан - бей. — Вони прийшли, хочуть нас облогою взяти.

Махмуд - Ага, що вже недобачав, запитав:

— Звідки ви про це дізналися?

— По списках їхніх та прапорах. З боків у них дві гармати.

— Що ж ми тепер робитимемо?

— Аллах керим!.. Поспішати нема куди. Поміркуємо. — Через дві години галаслива орда шуваліїв оточила фортецю. Бархан - бей наказав зачинити залізні ворота. Не залишалося іншої ради, як боронитися. Бо вхід до фортеці був дуже вузький. Виласка була неможлива. Всі стояли зі зброєю напоготові.

Серед двору у великій-ступці двадцять чоловіка по черзі товкли вугілля. Коли вони кінчили його товкти, командир дав наказа відчинити порохівні. Він загадав, щоб у дванадцяти порохових чувалах зверху зняли на один вершок шар пороху; його він наказав зсипати в окремий мішок. Замість пороху зверху в чували насипали товченого вугілля. Чували він наказав знову зав'язати, як перше. Потім він пішов до водосховища, сказавши молодому джурі, що був невідступно при нім:

— У моїй кімнаті біля дверей є дві великі скрині. Піди й негайно принеси їх.

Махмед - Ага, дуже поспішаючись, підійшов до командира:

— Починається наступ, бею, прошу наказа, — може набити гармати?

— Ні, немає потреби в гарматах...

— Але ж вони свої гармати вже набили.

— Нехай набивають!

— Добре, що ж нам робити?

— Будемо чекати. Скажи стрільцям, щоб не розпочинали вогню доти, доки я не прийду на гору“.

— Слухаю“!

Махмед - Ага ще не встиг піти, як джура приніс скриньки. Бархан - бей сам відчинив одну з них і висипав усе з неї у водосховище. Це був якийсь темний попіл. Він сказав джурі:

— А другу, що ти держиш, піди, викинь у водосховище.

Потім, дивлячись на Махмуд - Агу, що нічогісінько не розумів, засміявся:

— Далі ми одверто можемо говорити про капітуляцію.

— Що? Що це за капітуляція?

— Так...

— Чи напевно ви це сказали, бею?

— Так, напевно...

— Наш льох повний пороху, зброї у нас досить, наші салдати наготові, а провіянту в нас ще на три місяці, на що ж нам піддаватися? З тих, що у фортеці, ніхто на це не пристане, мій бею!“

— Це пусте! Ти зараз іди зо мною, — зійдемо на гору.

Бархан - бей, поспішаючись, пішов просто кам'яними східцями, що ведуть до стрільниць. Він твердо знав, що турецькі салдати добредисципліновані. „Що б там не наказали командири, вони негайно це виконають. Не послухаються тільки одного — це наказу про капітуляцію. Турок ліпше помре, ніж піддасться. Так, ніхто б не погодився на капітуляцію. Але — сказав він сам до себе, — я їх умовлю“. Зіходячи наверх фортеці, він звернувся до Махмуд - Аги й дав наказа:

— Скликай салдатів, командирів чот і сержантів. Нехай прийдуть сюди. Я побалакаю з ними сам. Іди!..

Потім він обійшов стрільниці стін. Дивлячись через голови салдатів, що стояли на колінах біля бойниць, він почав обдивлятись шувалів. Їх було понад триста чоловіка. Їх форменний одяг і зброя були в повному строї. Вони зовсім не були подібні до так званих бандитів. Через дві хвилини, одягнувши кираси, браві офіцери - сержанти зібралися до нього. Бархан - бей взявся однією рукою за золоту, оздоблену самоцвітами шаблю, що подарував йому, як найвищу почесність, сам падишах. По урочистій, спокійній павзі він промовив:

— Панове, ви бачите, що нашу фортецю обложили вороги. Їх більше, як нас, удвоє більше. У нас провіянту тільки на три місяці. Довго ми не витримаємо. Річ у тім, що надії на те, щоб цього року до нас прийшла допомога, абсолютно ніякої. Можливості зробити вилазку теж немає“.

— Чому? Чому? — загули всі.

— Подивіться, чому... Цю фортецю будували не ми. Колиш ми взяли її

від ворогів по капітуляції. Ворог може й збудував її тільки для захисту, бо всі ворота її дуже вузькі, і вони не виходять на долину. Ось од цього горбка, що проти воріт, як ви самі бачите, нехай тільки п'ятдесят чоловіка розпочнуть вогонь з пістолів,— ніхто з нас не вирятується.

Старий Махмуд - Ага затремтів і промовив:

— Ми не піддамося...

— Ні, ми не піддамося. Ми вийдемо в долину воювати.

— Чи згода?

— Згода, згода!...

— Чи довіряєте ви мені?

— Так, так...

— В такому разі я перебалакаю з ворогами про капітуляцію. Моя мета не піддатись, а навпаки — битися. Підіть і розкажіть товаришам. Бережіться, щоб вони не зрозуміли вас помилково. Нехай вони не ламають моїх наказів...

— Слухаємось...

На цих словах офіцери й командири чотів, що зібралися сюди біля амбразур, розійшлися й змішалися з салдатами. Махмуд - Ага залишився біля Бархан - бей. Вони викликали перекладача. Великими кроками підійшли до високого щита, що був над ворітьми. Бархан - бей сказав перекладачеві:

— Спитай у них, чого вони від нас хочуть?

Перекладач вигукнув. З лав шуваліїв відповіли дуже добре по - турецькому:

— Ми бажаємо здобути цю фортецю. Якщо ви не піддастесь, ми візьмемо її силоміць.

Бачучи, що тримати далі перекладача цілком недоцільно, Бархан - бей сам почав голосно умовлятися.

— Дуже добре. Я залишу фортецю вам. Давайте домоворимося про капітуляцію.

— Давай домоворимося...

— Нас тут 150 чоловіка. Всі ми вояки. Серед нас немає ні дітей, ні жінок, ані старих. Нападайте, як собі хочете, силою цієї фортеці не візьмете. Наші льохи до верху повні пороху. У нас є провіант. Зброя наша справна, пришліть когонебудь з ваших людей у середину, нехай подивиться... І ми вам дамо одного заручника. Нехай ваш чоловік побачить на власні очі наші порохівні, нашу зброю, наших салдатів,— чи брешемо ми, чи правду кажемо?... Перевіртеся. Потім ми умовимося про капітуляцію.

Вони довго обмірковували цю пропозицію. Проте шувалії погодилися. В середину фотеті взяли одного салдата з ворожого табору. А одного свого салдата, як заручника, віддали їм, випустивши його з фортеці. Бархан - бей особисто показав цьому салдатові кожен куточок фортеці. Вони по черзі обійшли повні порохівні, гармати, зброю, салдатів...

— Ну, хлопче, йди та своїм командирам правдиво розкажи, що ти бачив...— промовив він, пустивши цього салдата. А тоді їхній салдат вернувся до фортеці. Минуло пів години. Бархан - бей чекав коло щита. Вороги не давали відповіді. Минуло ще десять хвилин. Голос, що говорив раніш по - турецькому, спитав:

— Які ваші умови капітуляції?

Бархан - бей вигукнув:

— Ми два роки сиділи тут... Ми зрозуміли, що наше військо, очевидно, не прийде. Дозвольте нам вийти з нашою зброєю з фортеці. Наших коней, наші порохівні, наш провіант ми залишимо вам. Ми підемо вниз просто в нашу країну.

Шувалії, після недовгого обговорення цієї умови, погодилися. Бо й справді, коли до їх рук так мирно переходили порохівні, гармати, коні, провіант,— то навіщо битися, навіщо робити штурм. Однак ці 150 турків помруть з голоду

по дорозі. Шляхи до Тат кишать бандитами. Покинути цю фортецю — значить загинути. Але вони знову почули голос Бархан - бей:

— Яку заперуку ви даєте, що не зламаєте умов капітуляції? — Шувалії побажали дати слово честі. Бархан - бейві цього було мало. Звичайно, вони й не думали порушити умов капітуляції. Вони добре знали, яка це важка справа — взяти фортецю у турків силою та ще з боєм. Вони промовили:

— Ми дамо вам, яку хочете заперуку...

Бархан - бей сказав, чого він хоче:

— Нас сто п'ятдесят чоловіка. Вас понад триста. Насамперед ви розділитесь на дві частини. Нехай одна з цих ваших частин віддасть другій усю свою зброю. Нехай у вас буде стільки озброєних, скільки в нас. Тоді з такою заперукою ми вийдемо з воріт. Потім, коли ми вийдемо, то до фортеці вперед увійдуть ваші озброєні, а потім неозброєні. Ми вам залишимо пороху й гармат. А ви свої гармати заберіть у середину. Тільки ви дайте слово, що ви не вийдете з фортеці, поки ми не вийдемо на ці горбки, що напроти.

Ці пропозиції довго обговорювали. Шувалії, зовсім не гадаючи, що умови можуть бути порушені, не бачили перешкод до того, щоб дати цю заперуку. Салдати їхні з своїми хоробрими командирами розділились на дві частини. Одна з них роззброїлась. Ворота фортеці розчинились, і з них поперед усіх вийшов пішки Бархан - бей. За ним видко було 150 салдатів, із зброєю, набоями, щитами, в касках, у блискучих кірасах під тигровими шкурами. За брязкотом зброї та шаблук не чути нічого. Вони відійшли від воріт майже на 200 кроків. Ворожі салдати кинулись до порожньої фортеці і ввійшли до неї з веселим гуркотом бубнів і переможним „слава“. Вони негайно ж на одній з башт виставили свій прапор. Проштовхнули через вузькі ворота осликів, із яких кожна пара везла гармату. Зовні залишилися тільки вантажі, порохові скрині та в'ючні тварини.

Бархан - бей голосно вигукнув:

— Махмед - Ага! Швидче захопи той горбок!

Махмед-Ага, раптом зірвавшись, з відділом на 50 чоловіка, вилетів на горбок, що був напроти воріт фортеці. За командою Бархан - бей ще 40 чоловіка з великими шаблями, як жива лява, накинута на горотові порохові скрині та обози, що стояли край пустелі з лівого боку. Переможці, що захопили фортецю, спочатку не зрозуміли чудернацьких витівок своїх ворогів — переможених, яких вони помилювали. — „Що це вони роблять?“ — виглядали вони з-за зубців муру. Турецькою мовою вони запитали:

— Ось ми вже в середині фортеці!.. Чому ви не відходите?

Бархан - бей, сміючись, відповів: „Ви в облозі! Негайно ж піддайтесь!..“

Страшна мовчанка... Потім метушня й галас. За щитами зубців муру — прокляття, лайка, команда... Вони почали пускати стріли в той бік, де був Бархан - бей... Побачивши, як їхню варту біля обозу, захоплених порохових скринь і в'юків — на очах кого порубали, а кого пов'язали, переможці зовсім з'їхали з глузду. Тих, хто вискочив з воріт фортеці, салдати Махмуд - Аги з свого горбка повбивали одного по одному стрілами та кулями. Під галас у середині Бархан - бей суворим тоном повторив:

— Гей, шувалії! Шкода мені вас!.. Ви розстрілюєте ваші останні набой, а я захопив ваші порохівні... Що ви робитимете потім?.. Ваші рушніці у ваших руках нагадуватимуть дрючки пастухів!.. Ви не вийдете з цих вузьких воріт!.. А якщо хто захоче вийти, його ми заб'ємо... Ну, піддавайтесь... Побалакаємо про капітуляцію!..

Потроху згуки зброї стихли. Та не було ніякої відповіді. По декількох хвилинах гіркої й розгубленої мозчанки попередніх переможців Бархан - бей почав голосно, з перервами, ніби виповідаючи свої думки частинами, продовжувати.

— Гармати, що ми залишили, не набиті!.. У порохівнях, які я показав вашому чоловікові, не порох, а лантухи повні вугільної пилюги!.. Якщо хочете, підіть і подивіться. Вода у водосховищі й криниці отруєна!.. Як хочете, візьміть подивіться!.. Коли хочете вмерти, покуштуйте хоч краплину її!.. Якщо ви тепер одмовитеся від капітуляції й не скоритесь, то через три дні ви від безвіддя повмирате... Чи знову ж таки піддастесь!.. Тоді вже не помилую вас!.. Подумайте й виходьте... Ви в наших руках... Ви нікуди не втечете й не визволитесь!..

У фортеці точився галас: р - р - р... Перед вузькими ворітьми лежали поранені отруєними стрілами й випадковими кулями і тяжко стогнали. Вамбразурах вороги лаялися, посували з місця на місце гармати та, нахилившись униз, дивилися лютими очима на своїх переможців, яких вони перед тим випустили „по капітуляції“. Не минуло й години, як розум переміг розгубленість думки. Побачивши зовсім чорну воду в криниці й водосховищі та лантухи в порохівнях позні вугільного пилу, шувалії зрозуміли, що їм нема порятунку. Води не було. Пороху теж. Не можна було вийти з вузьких воріт фортеці. Отже, незабаром надійде такий момент, коли не лишиться нічого іншого, як сказати: кінець! Через деякий час з натовпу шуваліїв той самий, що й робив пропозицію про капітуляцію, крикнув по-турецькому з муру до нових переможців, що їх обложили.

— Ми віддамо вам фортецю!.. Давайте, побалакаємо про капітуляцію!..

— Давайте, побалакаємо!..

Шувалії запропонували умову, щоб їм усім укупі дозволили збройно одійти собі на південь. Бархан - бей не погодився.

Кому потрібна ця фортеця без пороху й води? Взявши цю фортецю, увійти в середину — це все одно, що попасти в пастку. Ось вони самі бачуть це на своєму прикладі...

Шувалії запитали Бархан - бей про його умови. Його умови були дуже прості й прийнятні. Всі ті, хто сидів у фортеці під облогою, мусіли покидати вниз із мурів усі свої рушниці, набої, шаблі, кинджали, списи, щити, пістолі і все інше. Потому Бархан - бей, зібравши, полічить усе це й коли переонається, що в середині фортеці немає ні однієї озброєної людини, то подарує їм життя, але з однією ще умовою..

— Що ж це за умова? — вигукнули вони.

— Ми скажемо цю умову, аж тоді, як ви покидаєте вниз усю вашу зброю...

Не слухаючи Бархан - бей, гони, сидячи під облогою в фортеці, безнадійно і вперто ще терпіли три дні. Вони робили спроби вийти з вузьких воріт уночі. Та на жаль, це було чотирнадцяте число¹⁾. День від дня ночі яснішали. Як тільки яканебудь тінь падала з вузьких воріт, салдати негайно ж стріляли туди. Змучені, з пересохлими губами, обложені не могли більше терпіти спраги. Порохознаиці були пусті. Вони позали далі думати про свою долю та кінець. Нарешті, щоб довідатися про останню умову капітуляції, вони вирішили покидати вниз із мурів фортеці всю свою зброю. Вранці четвертого дня біля бастионів падала злива стріл, луків, шабель, щитів, рушниць, тощо. Цей дощ ішов щось п'ять хвилин. Нові господарі - салдати араби, збираючи зброю обережками, носили її за горбок. Бархан - бей наказав усе це уважно перелічити й позв'язувати пачками. Він переконався, що зброї рієно на 300 чоловіка. Потім разом із салдатами пішов просто до воріт фортеці. Він крикнув.

— „Збирайтеся всі в середину двору!..“

Роззборені вороги, як отара овець, скорилися наказові, повторюючи його своїми мовами. Бархан - бей з голсю шаблею вкупі з своїми салдатами увійшов

¹⁾ У мусульман місяці року обраховують по місяцю, а не по сонцю, — тому й середина кожного місяця припадає на повню.

у ворота. Дір був почний. Коли б він схотів, то міг би тепер просто перерізати всіх ворогів. Але це йому не потрібне. Йому треба було провіянту. Він сказав:

— Нехай значні шуалії одійдуть на цей бік!..

Всі шуалії, що були в блискучих панцирях, у шоломах з пір'ям, з сліпучими золотими крамками, підперезані оздобленими сріблом поясами,— всі ці хоробрі шуалії, як особи значні, зібралися на один бік. Він перелічив їх. Їх було всього 50 осіб. Він запитав.

— Хто ваш командир?

Споміж них вийшов наперед кремезний чолоз'яга з рудою бородою. Його обличчя було дуже бліде. Це був найславніший з вояків — Петулендж. Дуже відспати мучила його думка: що як дозедеться вмирати так, не в бою, умирати безслазно?! Бархан - бей сказав через перекладача:

— Я триматиму значних шуаліїв у фортеці, як заручників. А ти з 150 розбродженими саідатами йди й невідмінно протягом одного місяця привези 1000 лантухів борошна, 500 чужаїв рижу, 500 овець, 200 курдюків сала, 100 курдюків сиру, 100 курдюків виноградної патоки... Якщо не привезеш до фортеці протягом місяця всього того, що я кажу, то я негайно вб'ю цих 50 заручників!..

Блідий Петулендж ще побліднішав. Він підібрав свої губи. Ця умова — найстрашніша ід усіх інших. Бархан - бей звернувся до перекладача:

— Він зблід. Спитай його, а я подивлюся, чи дуже він хоче піти?..

Петулендж не відповідав. З наказу Бархан - бей салдати, що стояли серед двору, зібралися біля криниці. Витягли цеберко води. Принесли це цеберко Бархан - бей уперед випив з нього сам, а потім промовив.

— Ви боялися, що й водосхомище й криниця отруєні. Ви не зрозуміли, що я насипав у них тільки трохи чорної фарби. Ви не зважилися покуштувати води. Коли людина надто боїться смерті, то вона дуже помиляється...

Він дає цеберко командирів. Виснажений від трьохденного безвіддя, командир не одмовився напиться. Зосім розброджені бранці скупчилися біля криниці. Бархан - бей наказав одвести до кам'яної кімнати заручників, що стояли лівою бою. Потім він позив командира до пороховень. Відсипавши на вершок з чужаїв з порохом, він показав, що вугільне сміття було тільки зверху.

Він сказав:

— Ось, зрозуміть? У мене ще стане пороху... Якщо хочеш, то приходи облягати мене, скільки хочеш.

Розброджені вороги, що не мали й ріски води в роті протягом трьох днів трохи позсесішати, напившись води, а командири, ті, що були з салдатами гурті праторуч, втупивши очі в землю під консьом салдатів із голими шаблями, що глузували з них, по двоє розгублено виходили з варі і йшли в той бік звідки прийшли.

Не минуло й місяця, як біля фортеці зупинився великий караван з провіантом з яким попішили, щоб визволити значних шуаліїв, котрі були в заручниках. По чні лантухи, тозсті кулі, гажі курдюки вносили по одному в середину. І ледаща маченька фортеця, що була так далеко від центру батьківщини, безумовно зможе спокійно чекати ще декілька років, поки пройде головне військо щоб здобути Кизил - Алма...

Перекл. з турецьк. В. Дубровський

Від перекладача. Омар Сейф Еддін народився 1884 р. у м. Гюнані в родині полковника турецького війська. Нижчу освіту дістав у Едірне, а дев'ятнадцяти років він закінчив у вищу військову школу в Стамбулі. Ще за часів свого юнацтва О. С. Еддін мав велику охоту до літератури. Він з захопленням читав народні оповідання, класичну поезію „Диванів“, твори найвидатніших турецьких письменників. Під їхнім впливом він почав писати вірші, а пішовши на військову службу до м. Ізміру, почав там друкувати в місцевих газетах

оповідання та вірші. Потім він служив у турецькому війську в Румелії, у м. Салоніках, в Болгарії. Після молодотурецької революції він жив у Стамбулі й писав у тамтешніх часописах. Гарна народня мова й майстерний виклад незабаром зробили ім'я О. С. Еддіна широко відомим. Беручи участь 1912 р. у війні з болгарами та греками, він попав у полон і до замирення жив у Греччині. Повернувшись до Стамбулу, покинув військову службу і став викладачем літератури та філософії в школі, й цілком віддався письменству, виступаючи у багатьох часописах. Увійшовши до складу „Товариства вивчення мови“ при стамбульськiм університеті, він став на шлях рішучої боротьби за відродження турецької літератури на ґрунті суто - народньої мови. В цьому напрямі він багато і завзято працював до кінця свого життя (помер 6 - III 1920 р.). Турецька критика вважає О. С. Еддіна за одного з найголовніших і найорганізованіших своїх прозаїків, що мав гнучкий, блискучий стиль і незрівняний гумор.

Три оповідання його, що подаємо нижче, взято зі збірки його „Гізілі маабед“ („Таємний храм“), надрукованої р. 1926 в Стамбулі. Тут ми побачим жартівливу новелю про цигана, що хотів підробитися під араба („Верблюд“), блискучий сатиричний малюнок про смерть бідлахи Дурмуш — Аги („Милостиня“), і нарешті, оповідання, просякнуте гордощами турецького націоналізму й тому дуже характерне, хоч трохи через те наївне — „Капітуляція“. Без сумніву лаконічна, виразна народня мова, гнучкість і різноманітність тем роблять О. С. Еддіна одним з найцікавіших письменників Туреччини нашого часу.